

Žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednih domaćinstva: položaj, uloge i
socijalna prava

Beograd, 2008

SADRŽAJ

SAŽETAK	4
UVOD	9
1. KATEGORIJA POMAŽUĆIH ČLANOVA DOMAĆINSTAVA U EU I SRBIJI	11
1.1. Osnovne definicije i metodološke napomene	11
1.2. Pomažući članovi domaćinstva u Srbiji	14
1.3. Pomažući članovi domaćinstva u EU	15
2. KARAKTERISTIKE DRUŠTVENOG KONTEKSTA RELEVANTNE ZA POLOŽAJ ŽENA U STATUSU POMAŽUĆIH ČLANOVA DOMAĆINSTVA NA SELIMA U SRBIJI	17
2.1. Stanje rodne ravnopravnosti u Srbiji	17
2.2. Karakteristike ruralne sredine i poljoprivrednog sektora	20
2.3. Karakteristike tržišta rada	22
2.4. Relevantan institucionalni i zakonski okvir	23
3. SOCIO-EKONOMSKI POLOŽAJ ŽENA U STATUSU POMAŽUĆIH ČLANOVA DOMAĆINSTVA U RURALNIM SREDINAMA	29
3.1. Socio-demografske karakteristike uzorka	29
3.2. Imovina i nasleđivanje	31
3.3. Radni status i aktivnosti	35
3.4. Potencijal i spremnosti za radni angažman van porodičnog gazdinstva	41
4. SOCIJALNA PRAVA ŽENA U STATUSU POMAŽUĆIH ČLANOVA	47
4.1. Pristup zdravstvenoj zaštiti	47
4.2. Pravo na penzijsko-invalidsko osiguranje	48
4.3. Socijalna zaštita	50
5. POLOŽAJ ŽENA U DOMAĆINSTVU I NJIHOVI ŽIVOTNI STILOVI	52
5.1. Pristup finansijskim resursima	52
5.2. Odlučivanje o kućnim pitanjima i obavljanje kućnih poslova	55
5.3. Slobodno vreme	57

6. ZAKLJUČAK	58
7. PREPORUKE	61
LITERATURA:	66

Sažetak

Studija je nastala kao deo šireg projekta pod nazivom „Zagovaranje unapređenja položaja seoskih žena u statusu pomažućih članova domaćinstva“. Projekat je definisan na osnovu preporuka CEDAW komiteta¹ za Srbiju, a sprovela ga je nevladina organizacija SeConS, uz podršku Uprave za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije, Programa Ujedinjenih nacija za razvoj u Srbiji (UNDP) i Evropske agencije za rekonstrukciju (EAR). Projekat je problemski fokusiran na dve preporuke CEDAW Komiteta kojima se zahteva od državnih organa Srbije da osiguraju ostvarivanje socijalnih prava žena u statusu pomažućih članova domaćinstva i da osnaže prihodovne aktivnosti žena u ruralnim oblastima (CEDAW, 2007: 6-7).

Polazeći od navedenih preporuka CEDAW Komiteta, projekat „Zagovaranje unapređenja položaja seoskih žena u statusu pomažućih članova domaćinstva“ usmeren je na nekoliko ključnih ciljeva:

1. Da se steknu sistematski i precizni uvidi u karakteristike položaja žena u statusu pomažućih članova domaćinstva u ruralnim sredinama u Srbiji, sa fokusom na radne aktivnosti i potencijale, kao i na ostvarivanje socijalnih prava;
2. Da se na osnovu ovih uvida formulišu preporuke za mere i aktivnosti koje treba da dovedu do poboljšanja njihovog položaja;
3. Da se kroz aktivnosti zagovaranja nalazi i preporuke predoče u relevantnim državnim institucijama;
4. Da se kroz edukativne seminare žene u navedenom statusu informišu o svojim radnim i socijalnim pravima, kao i mogućnostima njihovog ostvarivanja u postojećem zakonskom i institucionalnom okviru;
5. Da se šira javnost upozna sa problemima ove kategorije žena.

Studija se primarno bavi ženama koje se nalaze u statusu „pomažućih članova domaćinstva“ angažovanih u poljoprivrednoj proizvodnji. Nastala je na osnovu anketnog istraživanja i fokus grupnih intervju sa ženama iz ciljane grupe, sa ciljem obezbeđivanja preciznijih uvida u karakteristike njihovog položaja.

Pomažući članovi domaćinstva, prema definiciji zvanične statistike predstavljaju lica koja su angažovana u porodičnom poslu a da nisu plaćena za taj rad. Dok je u EU ova kategorija aktivnih lica u procesu iščezavanja (0.9% od ukupne zaposlenosti), prema podacima ARS iz 2007. godine - 6.7% ukupne zaposlenosti u Srbiji odlazi na pomažuće članove domaćinstva. Većinu ove kategorije čine žene (74%), a izrazita većina pomažućih članova domaćinstva (93%) je zaposlena u poljoprivredi (RZS, ARS, Izveštaj za 2006).

Socio-ekonomski položaj žena pomažućih članova u poljoprivrednim domaćinstvima angažovanih isključivo u poljoprivrednoj proizvodnji unutar domaćinstva determinisan je brojnim faktorima:

- uslovima u okviru opšteg konteksta vezanog za rodnu ravnopravnost u Srbiji, koji stvaraju nepovoljnu osnovu za ekonomsko i socijalno snaženje ove specifične grupe žena;

¹ Konvencija o uklanjanju svih oblika diskriminacije nad ženama (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women – CEDAW) je usvojena na Generalnoj skupštini Ujedinjenih Nacija 1979. godine. Ova konvencija se često naziva poveljom prava žena. Ona definiše oblike diskriminacije nad ženama i postavlja okvire za nacionalne akcije usmerene na otklanjanje ovih oblika diskriminacije.

- nepovoljnim uslovima na tržištu rada koji ograničavaju šanse za zapošljavanje žena, posebno onih sa nižim kvalifikacijama i koji u trendovima transformacija istiskuju žene srednjih i nižih kvalifikacija iz statusa zaposlenosti, neke od njih potiskujući prema ulozi pomažućih članova poljoprivrednih domaćinstava;
- nepovoljnim stanjem u ruralnom i agrarnom sektoru, koje odlikuje slaba ekonomska diversifikovanost seoskih domaćinstava i oslanjanje na tradicionalnu, situ, raznovrsnu i tržišno slabo orjentisanu poljoprivrednu proizvodnju;
- konkretnim rešenjima u zakonskom okviru koja definišu osnove za ostvarivanje ekonomskih i socijalnih prava ove društvene grupe, ali koji u praksi ne postižu zadovoljavajuću efikasnost u primeni;
- dugotrajnim, sporo promenljivim, istorijski nasleđenim obrascima uspostavljanja odnosa i normi u poljoprivrednim domaćinstvima, koje su u ruralnim sredinama u Srbiji još uvek pretežno patrijarhalnog tipa.

Socio-ekonomski položaj žena analiziran je preko sledećih ključnih dimenzija:

- posedovanja imovine i sredstava za proizvodnju;
- karakteristika sadašnjih radnih aktivnosti, ali i prethodnih radnih iskustava
- stanja u pogledu ostvarivanja ključnih socijalnih prava, pre svega na penzijsko- invalidsko i zdravstveno osiguranje
- podele rada i odnosa moći unutar porodične organizacije domaćinstva, odnosno u sferi privatnih odnosa i ne-tržišnog rada usmerenog na brigu o domaćinstvu i porodici.

Istraživanje je pokazalo da je generalno nepovoljan socijalni položaj žena iz ciljne grupe snažno određen ukupnim nepovoljnim položajem poljoprivrednih domaćinstava, posebno onih sa malim zemljišnim posedom. Kako je pokazalo i poslednje istraživanje siromaštva u Srbiji, poljoprivredna domaćinstva bez zemlje ili sa posedom do 1.5ha čine 71% kategorije siromašnog stanovništva (AŽS, 2007). Unutar ovakvog socio-ekonomskog položaja većine domaćinstava, žene u statusu pomažućih članova domaćinstva su dodatno deprivilegovane zbog izraženih rodni nejednakosti.

Nalazi istraživanja ukazali su na sledeće najvažnije karakteristike društvenog položaja žena pomažućih članova poljoprivrednih domaćinstava:

- **Rodne imovinske nejednakosti u ispitivanim domaćinstvima su veoma izražene** – žene u statusu pomažućih članova domaćinstva najčešće nisu vlasnice kuća u kojima žive, ne poseduju zemlju, a ni sredstva za proizvodnju. Tek svako deseto domaćinstvo iz uzorka živi u kući koja je u vlasništvu ženskog člana. Samo 16% žena iz uzorka poseduje neku (uglavnom male površine) zemlju. Žene gotovo da ne poseduju sredstva za proizvodnju, inače oskudna u domaćinstvima iz uzorka. Ovi resursi, od ključnog značaja ne samo za životni standard i uslove, već i za osnovnu ekonomsku aktivnost i regulisanje ekonomskog statusa, najčešće su u vlasništvu muža ili drugih muških članova domaćinstava.

Imovinske nejednakosti su u velikoj meri posledica patrijarhalnih obrazaca nasleđivanja imovine roditelja u kojima ženski naslednici u značajnoj meri bivaju isključeni iz nasleđivanja, kao i patrilinarnog modela formiranja domaćinstva, koji podrazumeva preseljenje žena u domaćinstvo supruga. Istraživanje je pokazalo da same žene u velikoj meri legitimišu ovakve obrasce nasleđivanja, jer se prilikom dogovora o raspodeli imovine odriču svog nasledstva.

- **Poljoprivredna gazdinstva se najčešće ne registruju na žene.** Svakako je značajan nalaz istraživanja da je većina domaćinstava iz uzorka pozitivno odgovorila na mere Vlade usmerene na formalizaciju poljoprivredne proizvodnje preko registracije poljoprivrednih gazdinstava. Gotovo 2/3 domaćinstava je registrovalo svoje poljoprivredno gazdinstvo. Međutim, samo u 19% slučajeva registrovani nosilac poljoprivrednog gazdinstva je žena, uglavnom u domaćinstvima u kojima su muški članovi zaposleni izvan poljoprivrede.
- **Žene su intenzivno uključene u poljoprivrednu proizvodnju na gazdinstvima.** Istraživanje je pokazalo da su žene iz uzorka, u većini slučajeva vrlo intenzivno uključene u poljoprivrednu proizvodnju. Nešto više od polovine žena iz uzorka radi više od punog radnog vremena definisanog Zakonom o radu, a čak 65% svih sedam dana u nedelji obavlja poljoprivredne poslove u sezoni radova. To ih pre čini punopravnim nosiocima rada na gazdinstvu nego pomažućim članovima u suštinskom smislu.
- **Žene najčešće ne odlučuju o poljoprivrednoj proizvodnji.** Uprkos intenzivnoj uključenosti u poljoprivrednu proizvodnju na gazdinstvu, koja ih pre svrstava u punopravnog nego pomažućeg člana domaćinstva, ove žene su u većini slučajeva isključene iz odlučivanja o proizvodnji. Ne samo da u većini slučajeva ne utiču na odluke o tome šta i koliko će se proizvoditi, već su i njihovi rasporedi radnih aktivnosti u okvirima uspostavljene podele rada propisani od strane drugih, najčešće muških članova domaćinstva. Njihov rad se u većini slučajeva odvija u uslovima malih i srednjih gazdinstava sa mešovitom, nespecijalizovanom proizvodnjom i uz oskudna proizvodna sredstva. Ovakvi uslovi rada čine njihov položaj još nepovoljnijim. Važno je istaći da ipak žene imaju mogućnost da planiraju proizvodnju i donose neke odluke u onim slučajevima kada je reč o poljoprivrednoj proizvodnji kao dopunskoj ekonomskoj aktivnosti, odnosno kad su drugi članovi domaćinstva zaposleni izvan gazdinstva.
- **Položaj pomažućeg člana domaćinstva najčešće nije izbor, već zadatak ili nužda.** Sa stanovišta međugeneracijske pokretljivosti, u velikom broju slučajeva one ostaju na istom položaju kao i roditelji. Sa stanovišta unutargeneracijske pokretljivosti uočava se da je značajan broj žena, iskusio *silaznu društvenu pokretljivost*, odnosno da je zbog gubitka posla bio prinuđen na status pomažućeg člana domaćinstva. Čak 44% ispitanica je ranije bilo zaposleno u industriji, trgovini i ugostiteljstvu.
- **Izrazita većina žena ne pokazuje interes da se zaposli izvan gazdinstva.** Čak 3/4 žena iz uzorka ne traži posao, iako je manji broj njih formalno prijavljen na evidenciju Nacionalne službe za zapošljavanje. Ipak, 1/4 žena aktivno traži posao, uglavnom preko NSZ i socijalnih mreža. Samo mali broj žena učestvovao je u programima iz aktivnih mera tržišta rada. Generalno obrazovne karakteristike ove grupe su vrlo nepovoljne, obzirom da gotovo 60% žena iz uzorka nema obrazovanje iznad osnovne škole. To svakako ograničava njihove šanse da se zaposle. Dodatna znanja i veštine koje se vrednuju na savremenim tržištima rada, poput upotrebe kompjutera, znanja jezika, i sl. su vrlo slabo zastupljene u istraživanoj grupi, što inače niske šanse za zapošljavanje dodatno oslabljuje. Ono što je njihova tradicionalno, visoko zastupljeno umeće jeste izrada rukotvorina.
- **Žene ne pokazuju značajnu spremnost da se upuste u preduzetništvo, ali su većinski zainteresovane za udruživanje u zadruge.** Samozaposlenost i preduzetništvo nisu pogodne forme zapošljavanja žena iz uzorka, obzirom da je tek 20% iskazalo samo načelnu spremnost da se odvaži na samostalan posao. Preostala većina nije spremna na ovaj korak zbog nespremnosti na

rizik, sumnje u sopstvene sposobnosti, nedostataka ideja i sredstava. Važno je ipak, da kod žena koje su iskazale ovu vrstu spremnosti glavni motiv predstavlja potreba za zaradom i sigurnijim ekonomskim položajem. Sa druge strane, žene su iskazale visoku spremnost da se udružuju u različite oblike zadruga. Čak 2/3 bi se uključilo u poljoprivrednu zadrugu ili bi sa drugim ženama iz sela osnovale zadrugu. Značajan broj njih već ima i ideju čime bi se ta zadruga bavila – uglavnom ručnim radom, cvećarstvom, nekim vrstama poljoprivredne proizvodnje i sl.

- **Značajan broj žena nema zdravstveno osiguranje.** Prema učešću osoba bez zdravstvenog osiguranja, ova grupa se svrstava u red najugroženijih društvenih grupa u pogledu obuhvaćenosti zdravstvenim osiguranjem. Čak 17% žena iz uzorka nema zdravstveno osiguranje, a u slučaju bolesti leči se samostalno ili plaća posete privatnim lekarima, ili pak plaća za zdravstvene usluge u državnim ustanovama. Više od četvrtine žena nije informisano o mogućnostima obezbeđivanja zdravstvenog osiguranja.
- **Izuzetno veliki broj žena ne uplaćuje penzijsko-invalidsko osiguranje.** Među ženama iz uzorka, 13% već prima penziju i to uglavnom porodičnu. Posebno zabrinjava činjenica da među preostalim ženama čak 93% ne uplaćuje ovo osiguranje. *Na ovaj način one ostaju potpuno nezaštićene u slučaju povreda i invaliditeta, a materijalnu zbrinutost u starosti mogu da temelje isključivo na nekom obliku porodične penzije* ukoliko nadžive supruga ili drugog člana porodice na osnovu čijeg izdržavanja stiču ovo pravo. Najveći broj žena tvrdi da ne uplaćuje ovo osiguranje zbog nedostatka novca, a kao ostali razlozi javljaju se neinformisanost i neformalna poljoprivredna delatnost domaćinstva.
- **Među ispitivanim oblicima socijalne zaštite, registrovano je da domaćinstva iz uzorka primaju samo dečji dodatak.** Obuhvaćenost dečjim dodatkom je u poređenju sa opštom populacijom iznad proseka, dok ostali oblici materijalne pomoći nisu uopšte zastupljeni. S obzirom da ruralna domaćinstva koja poseduju manje od 1 ha zemlje čine 70% siromašnih, ovu bi pojavu trebalo posebno istražiti.
- **Žene imaju ograničen pristup finansijskim resursima domaćinstva.** U većini domaćinstava budžeti su centralizovani a ključnu kontrolu nad njima imaju najčešće muški članovi domaćinstva. Ženama iz domaćinstva se češće prepušta izvršno raspolaganje novcem za svakodnevnu potrošnju. Kada im je potreban novac za lične potrebe, polovina žena iz uzorka je prinuđena da ga traži od drugih (uglavnom muških) članova domaćinstva, a trećina za te prilike uspeva da obezbedi svoj lični fond. Ovaj lični novac žene najčešće odvajaju prilikom prodaje poljoprivrednih proizvoda ili radom za druga domaćinstva.
- **Kućni rad, briga o domaćinstvu, deci i starima gotovo u potpunosti su prepušteni ženama.** Podela kućnog rada odvija se po izrazitom patrijarhalnom modelu u kome žene gotovo u potpunosti obavljaju sve poslove vezane za održavanje domaćinstva i porodice. To, uz intenzivni rad u poljoprivredi, postavlja velika radna opterećenja pred žene iz uzorka.
- **Životni stilovi žena su pretežno tradicionalistički, a vrednosne orijentacije patrijarhalne.** Slobodno vreme žene uglavnom provode pasivno, u gledanju TV programa, druženjima i odmoru. Dokolica je uglavnom u funkciji obnavljanja energije za dalji rad. U širem smislu, životni stil ovih žena ukazuje na njihovu podređenost potrebama domaćinstva i poljoprivredne proizvodnje na gazdinstvu. Vrednosne orijentacije žena ukazuju na značajno prisustvo patrijarhalnih vrednosti koje podupiru ovakav životni stil. One su najeksplicitnije oličene u prihvatanju stava da

muškarcima više odgovaraju javne uloge a ženama privatne, te da je prirodnije da žene nose brigu o domaćinstvu i porodici.

Navedeni nalazi upućuju na dva osnovna zaključka: položaj žena u statusu pomažućih članova domaćinstva nije sistematski moguće poboljšati bez poboljšanja položaja poljoprivrednih domaćinstava ili poboljšanja uslova zapošljavanja za one koje bi želele da svoj ekonomski status utemelje izvan domaćinstva. Sa druge strane, rodna dimenzija socijalnog položaja ukazuje da je njihov socijalni položaj dodatno nepovoljniji pre svega zbog izraženih imovinskih nejednakosti, isključenosti ili ograničenog učešća u odlučivanju o ekonomiji gazdinstva, ograničenog pristupa prihodima domaćinstva i neravnotežnom raspodelom odgovornosti i aktivnosti vezanih za održavanje domaćinstva i porodice. Može se zaključiti da su žene u statusu pomažućih članova domaćinstva u dvostruko marginalizovane u svom socijalnom položaju – kao pripadnice ruralnih, poljoprivrednih domaćinstava i kao žene unutar ekonomske i porodične organizacije ovih domaćinstava.

Uvod

Studija je nastala kao deo šireg projekta pod nazivom „Zagovaranje unapređenja položaja seoskih žena u statusu pomažućih članova domaćinstva“. Projekat je definisan na osnovu preporuka CEDAW komiteta² za Srbiju, a sproveda ga je nevladina organizacija SeConS, uz podršku Uprave za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije, Programa Ujedinjenih nacija za razvoj u Srbiji (UNDP) i Evropske agencije za rekonstrukciju (EAR). Nekadašnja Jugoslavija je potpisala Konvenciju o uklanjanju svih oblika diskriminacije nad ženama još 1980. godine, a Srbija je formalno nasledila ove obaveze 2001. godine. Početni izveštaj o stanju prava žena u Srbiji prezentovan je na 38. sesiji Komiteta, 2007. godine. Na osnovu izveštaja, CEDAW Komitet je proizveo zaključke i preporuke za unapređenje položaja žena i rodne ravnopravnosti u Srbiji. Kao potpisnica konvencije, Srbija je dužna da sistematski i kontinuirano sprovodi principe Konvencije, kao i da odgovarajućim merama i aktivnostima sprovodi preporuke Komiteta i izvesti o napretku u ovim aspektima u naredom izveštaju³.

Ovaj projekat je problematski fokusiran na dve preporuke CEDAW Komiteta za Srbiju:

- U tački 31. Komitet, pored ostalog, izražava zabrinutost zbog diskriminacije žena koje se nalaze u statusu pomažućih članova domaćinstva.
- U tački 32. Komitet eksplicitno zahteva od državnih organa Srbije da osiguraju ostvarivanje socijalnih prava žena u statusu pomažućih članova domaćinstva i da osnaže prihodovne aktivnosti žena u ruralnim oblastima (CEDAW, 2007: 6-7).

Polazeći od navedenih preporuka CEDAW Komiteta, projekat „Zagovaranje unapređenja položaja seoskih žena u statusu pomažućih članova domaćinstva“ usmeren je na nekoliko ključnih ciljeva:

6. Da se steknu sistematski i precizni uvidi u karakteristike položaja žena u statusu pomažućih članova domaćinstva u ruralnim sredinama u Srbiji, sa fokusom na radne aktivnosti i potencijale, kao i na ostvarivanje socijalnih prava;
7. Da se na osnovu ovih uvida formulišu preporuke za mere i aktivnosti koje treba da dovedu do poboljšanja njihovog položaja;
8. Da se kroz aktivnosti zagovaranja nalazi i preporuke predoče u relevantnim državnim institucijama;
9. Da se kroz edukativne seminare žene u navedenom statusu informišu o svojim radnim i socijalnim pravima, kao i mogućnostima njihovog ostvarivanja u postojećem zakonskom i institucionalnom okviru;
10. Da se šira javnost upozna sa problemima ove kategorije žena.

Prva dva navedena cilja biće realizovana kroz ovu studiju. Istovremeno, studija predstavlja i osnovu za ostvarivanje preostalih ciljeva - informisanja i podizanja svesti o položaju žena pomažućih članova domaćinstva, kao i za zagovaranje mera za unapređenje njihovog položaja, prvenstveno u sferi rada i socijalnih prava.

² Konvencija o uklanjanju svih oblika diskriminacije nad ženama (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women – CEDAW) je usvojena na Generalnoj skupštini Ujedinjenih Nacija 1979. godine. Ova konvencija se često naziva poveljom prava žena. Ona definiše oblike diskriminacije nad ženama i postavlja okvire za nacionalne akcije usmerene na otklanjanje ovih oblika diskriminacije.

³ Nacionalni izveštaji CEDAW Komitetu se podnose na svakih pet godina.

S obzirom da o ovoj kategoriji žena ne postoji dovoljno sistematskih podataka, osim onih najosnovnijih koji se dobijaju redovnim praćenjima Ankete o radnoj snazi i Ankete o životnom standardu, za ciljeve ovog projekta sprovedeno je posebno anketno istraživanje. Istraživanjem je obuhvaćeno 500 žena koje se nalaze u statusu pomažućih članova domaćinstva iz 51 sela, u 49 opština u Srbiji⁴.

Studija obuhvata sedam tematskih celina:

- U prvom delu se izlažu definicije osnovnih pojmova i relevantnih koncepata od značaja za razumevanje problema;
- U drugom delu se izlažu najrelevantnije karakteristike društveno-ekonomskog konteksta u Srbiji, od značaja za razumevanje položaja žena u statusu pomažućih članova domaćinstva, a pre svega aspekti rodne ravnopravnosti, promene na tržištu rada, osobenosti poljoprivrednog sektora u kome se ciljna grupa angažuje, kao i zakonski okvir kojim se regulišu njihova socijalna prava.
- Treće poglavlje prezentuje nalaze istraživanja o glavnim karakteristikama socio-ekonomskog položaja žena pomažućih članova domaćinstva, oblike njihovog uključivanja u poljoprivrednu proizvodnju, vlasništvo nad značajnim resursima domaćinstva i posebno sredstvima za proizvodnju, kao i različite spremnosti da se uključuju u radne aktivnosti izvan svog domaćinstva.
- Četvrti deo studije usmeren je na empirijsku analizu realnih praksi ostvarivanja socijalnih prava, pre svega prava na zdravstvenu zaštitu i penzijsko-invalidsko osiguranje, ali i drugih socijalnih prava.
- U petom delu izlažu se nalazi o položaju žena i ulogama unutar domaćinstva sa stanovišta odnosa moći, odlučivanja, pristupa finansijskim resursima, opterećenja kućnim radom, karakteristikama slobodnog vremena, stilova života i vrednosnih sistema.
- Šesti deo predstavlja sistematizaciju najvažnijih zaključaka, dok se u poslednjem, sedmom poglavlju izlažu preporuke za unapređenje različitih aspekata položaja žena u statusu pomažućih članova domaćinstva.

Potreba da se čitav projekat usmeri na ovu kategoriju žena proistekla je iz višegodišnjih parcijalnih uvida u ugroženost različitih prava žena pomažućih članova domaćinstva, nedovoljnost podataka koji bi na relativno celovit način osvetlili brojne aspekte njihovog položaja i načina života, kao i iz potrebe da se proizvedu utemeljene konkretne preporuke za unapređenje njihovog položaja.

⁴ Istraživanje je obavljeno na stratifikovanom uzorku. Tri stratuma su: Beograd, Vojvodina i Centralna Srbija, a u svakom od sela je biran jednak broj ispitanica.

1. Kategorija pomažućih članova domaćinstva u EU i Srbiji

Kategorija aktivnog stanovništva koja se u zvaničnim statističkim praćenjima definiše kao „pomažuci članovi domaćinstva“, („family helpers“), predstavlja osobenu kategoriju kako prema osnovnom radnom statusu i radnim uslovima, tako i prema mogućnostima ostvarivanja socijalnih prava u kontekstu različitih režima socijalne politike u EU. Kako u EU, tako i u Srbiji, pomažuci članovi domaćinstva su u suštini radno aktivna lica koja obavljaju svoju aktivnost u okviru porodičnog posla bez formalnog ugovora i plate. Cilj ove studije nije da ponudi opsežniju sistematsku uporednu analizu položaja ove kategorije stanovništva, niti sistemskih okvira unutar kojih se regulišu njen položaj i prava. Ipak, nakon izlaganja osnovnih definicija i konceptualnih okvira, biće izloženi neki osnovni komparativni podaci u cilju sagledavanja šireg, evropskog konteksta.

1.1. Osnovne definicije i metodološke napomene

U ovoj studiji se analiziraju karakteristike društvene grupe čiji položaj nije jednoznačan i zbog čega je važno na samom početku preciznije definisati ključne pojmove, koncepte i metode. U inače malobrojnima istraživanjima i studijama analiziran je položaj *seoskih žena* ili *poljoprivrednica*, ali nijedna od ovih odrednica nije adekvatna za grupu analiziranu u ovoj studiji. Termin „seoske žene“ definiše kategoriju žena prema mestu stanovanja i stoga obuhvata različite grupe žena prema ekonomskom statusu i aktivnostima, koje žive na selu. Termin „poljoprivrednice“ odnosi se na žene angažovane u poljoprivredi, pri čemu nekada podrazumeva da su one, u užem smislu registrovane poljoprivrednice, odnosno nosioci poljoprivredne proizvodnje, a nekada u širem i neodređenom smislu podrazumeva samo da su angažovane u poljoprivrednoj proizvodnji, bez obzira na način. Problem se dodatno komplikuje kada se uzme u obzir na koji način same žene percipiraju svoj položaj. Kako su pokazala brojna istraživanja, žene koje obavljaju isključivo rad u poljoprivredi u okviru svog domaćinstva, najčešće se samo-deklarišu kao domaćice, odnosno neaktivna lica, što nikako ne odgovara njihovom objektivnom položaju.

Ova studija se primarno bavi ženama koje se nalaze u takozvanom statusu „pomažućih članova domaćinstva“ angažovanih u poljoprivrednoj proizvodnji. U cilju preciznosti ovde su izložene i obrazložene definicije osnovnih pojmova, koncepti iz kojih definicije proističu, kao i primenjena metodološka rešenja.

Pomažuci članovi domaćinstva. Ova kategorija definisana je preko statusa prema aktivnosti. Na ovaj način, ona se registruje u redovnim statističkim praćenjima – pre svega u Anketi o radnoj snazi, ali i Anketi o životnom standardu (ARS, AŽS). Prema definiciji ARS pod pojmom pomažuci članovi domaćinstva „podrazumevaju se *lica koja su u posmatranom periodu pomagala drugom članu porodice u vođenju porodičnog posla ili poljoprivrednog gazdinstva, a da pri tome, nisu bila plaćena za taj rad*“ (RSZ, ARS, 2006:8).

Definisanje ciljne grupe istraživanja. U ovoj studiji se prvenstveno analizira položaj i ostvarivanje socijalnih prava žena u statusu pomažućih članova domaćinstva angažovanih u poljoprivredi, polazeći od definicije zvanične statistike (pre svega ARS). Međutim, studija se temelji na anketnom istraživanju koje je sprovedeno na uzorku od 500 žena radnog uzrasta (15-65

godina starosti) angažovanih *isključivo* u poljoprivrednoj proizvodnji u okviru svog domaćinstva⁵. Cilj istraživanja, pored ostalog, bio je i da se utvrdi u kojoj meri se žene angažovane u ovom obliku rada eventualno javljaju i kao poljoprivrednice, odnosno nosioci poljoprivredne proizvodnje u svom domaćinstvu, kao i da se između njih i žena u statusu pomažućih članova domaćinstva utvrde eventualne razlike.

Kada je reč o samoj kategoriji žena pomažućih članova domaćinstva, definicija ciljne grupe postavljena je nešto „labavije“, dopustivši da se u ovom statusu pokažu i žene koje bi prema zvaničnoj statistici spadale u kategoriju neaktivnih lica (penzionerke), ukoliko i dalje aktivno rade u poljoprivredi. Razlog za ovakvu odluku je dvostruk: želelo se utvrditi na koji način su ove žene ostvarile pravo na penziju, a pored toga nije bilo opravdano ignorisati njihov dvostruki status, odnosno činjenicu da one i dalje aktivno rade u poljoprivredi pod osobenim uslovima.

Brojna sociološka istraživanja⁶ pokazala su da dvostruki statusi predstavljaju jedno od važnih obeležja sfere rada u uslovima otežane post-socijalistike transformacije u Srbiji. U dodatnom, najčešće neformalnom radu angažuju se različite kategorije stanovništva, uključujući i one koje prema osnovnom statusu aktivnosti spadaju u neaktivne (pensioneri, domaćice, studenti i sl.). Proučavanje njihovih radnih aktivnosti predstavlja značajan element analize njihovog ukupnog socio-ekonomskog položaja. Zbog toga je i u ovom istraživanju dopušteno da se u kategoriji žena pomažućih članova domaćinstva jave i žene koje su istovremeno ostvarile i pravo na penziju, ukoliko su aktivno, na redovnoj osnovi uključene u poljoprivredu. Njih, kao i žene koje su u osnovnom statusu pomažući članovi domaćinstva karakteriše rad koji nije plaćen, bar ne formalno (na osnovu ugovora o radu) ni eksplicitno (na osnovu formalnog ili neformalnog dogovora da za dati rad mesečno, redovno, prima određenu novčanu nadoknadu). Ovo ih ujedno značajno razlikuje u odnosu na većinu ostalih neformalno zaposlenih, koji rade na osnovu neformalnog dogovora i primaju neformalno dogovorenu neoporezovanu novčanu nadoknadu na manje ili više redovnoj osnovi.

Dakle, reč je o jednoj vrlo osobenoj društvenoj grupi smeštenoj na marginama društvene zajednice. Reč je o radno aktivnoj grupi u ruralnim sredinama, ali izvan formalnog i neformalnog „otvorenog“ tržišta rada, koja svoje radne aktivnosti obavlja u okvirima privatne porodične organizacije rada poljoprivrednih domaćinstava. Reč je o grupi koja se kroz statističku evidenciju vodi u kategoriji zaposlenih, ali bez niza uslova, karakteristika i prava vezanih za formalnu pa i ne-porodičnu neformalnu zaposlenost (počevši od plate, preko odmora, bolovanja, socijalnih beneficija i sl.). Ova grupa istovremeno samu sebe percipira najčešće kao neaktivnu, jer se njene pripadnice često same identifikuju kao domaćice. Jednom rečju, reč je o grupi koja je slabo vidljiva, čiji položaj nije transparentan niti prema objektivnim pokazateljima niti preko jasno uspostavljenih identiteta njenih pripadnica.

Pored definisanja ciljne grupe, potrebno je precizirati još nekoliko pojmova od ključnog značaja za dalju analizu.

Domaćinstvo. Prema definiciji zvanične statistike *„domaćinstvom se smatra zajednica lica čiji članovi zajednički stanuju, zajednički se hrane i zajednički troše ostvarene prihode... Pod pojmom*

⁵ To znači da su iz istraživanja isključene žene koje su zaposlene izvan ekonomije domaćinstva i koje eventualno obavljaju poljoprivredni rad u domaćinstvu kao dodatnu aktivnost, jer je njihov položaj sa stanovišta radnih i socijalnih prava bitno drugačiji.

⁶ Up. Babović, 2004, Cvejić, 2002.

'zajedno stanuju' podrazumeva se zajedničko mesto stanovanja, tj. zajednički život u istoj stambenoj jedinici" (RZS, Anketa o potrošnji domaćinstava – nacrt metodološkog materijala, 2005: 9). U zavisnosti od broja članova, domaćinstva mogu biti samačka i višečlana. Prema socio-ekonomskom tipu razlikuju se: poljoprivredna, nepoljoprivredna i mešovita domaćinstva. Poljoprivredna domaćinstva su ona koja imaju vlastito poljoprivredno gazdinstvo i svi članovi domaćinstva rade na njemu kao poljoprivrednici. Nijedan član domaćinstva nije u stalnom radnom odnosu izvan gazdinstva, niti ima privatnu radnju, mada jedan ili više članova mogu da rade povremeno van gazdinstva u cilju ostvarivanja dopunskih prihoda. U poljoprivredna domaćinstva spadaju i domaćinstva poljoprivrednih radnika koji nemaju zemlju, čiji članovi rade kao nadničari, kao i domaćinstva penzionera zemljoradnika. Mešovita domaćinstva se razlikuju od poljoprivrednih po tome što, pored poljoprivredne aktivnosti, imaju bar jednog člana koji je zaposlen izvan gazdinstva, dok nepoljoprivredna domaćinstva ostvaruju prihode od nepoljoprivrednih delatnosti i nemaju poljoprivredno gazdinstvo (RZS, Anketa o potrošnji domaćinstava – nacrt metodološkog materijala, 2005: 20).

Gazdinstvo. Za razliku od pojma domaćinstvo koji naglašava više porodično-potrošačku zajednicu, pojam gazdinstva se prvenstveno odnosi na ekonomske resurse i organizaciju ekonomskih aktivnosti. Međutim, pored navedenog razlikovanja uobičajenog u stručnoj literaturi, normativno-pravna definicija poljoprivrednog gazdinstva definiše precizne kriterijume za ovu kategoriju. Prema uredbi Vlade RS, „*poljoprivrednim gazdinstvom smatra se gazdinstvo sa najmanje 0.5 ha poljoprivrednog zemljišta na teritoriji Republike Srbije na kome privredna društva, preduzetnici, zemljoradničke zadruge, naučno-istraživačke organizacije, poljoprivredna gazdinstva sa statusom pravnog lica i poljoprivrednici obavljaju poljoprivrednu proizvodnju i koje je upisano u registar*“. *Poljoprivrednim gazdinstvom se, pored toga, smatra i „gazdinstvo sa manje od 0.5 ha poljoprivrednog zemljišta, odnosno drugo zemljište ili građevinska celina, na kome nosilac poljoprivrednog gazdinstva obavlja stočarsku, živinarsku, voćarsku ili vinogradarsku proizvodnju, odnosno uzgoj ribe, odnosno obavlja druge oblike poljoprivredne proizvodnje (gajenje pečuraka, puževa, pčela i dr.) i koje je upisano u Registar*.“ Poljoprivrednim zemljištem se, pak, smatraju njive, vrtovi, voćnjaci, vinogradi, pašnjaci, livade, ribnjaci, trstici, močvare, kao i drugo zemljište (vrtače, napuštena rečna korita, i dr.) koje po svojim prirodnim i ekonomskim uslovima može racionalnije da se koristi za poljoprivrednu proizvodnju (Vlada RS, Uredba o registru poljoprivrednih gazdinstava, Sl. glasnik RS 113/07).

U registar poljoprivrednih gazdinstava mogu se upisati: fizička lica poljoprivrednici zajedno sa članovima svog porodičnog poljoprivrednog gazdinstva, preduzeća registrovana za obavljanje poljoprivredne proizvodnje, zemljoradničke zadruge, preduzetnici registrovani za obavljanje poljoprivredne proizvodnje i naučno-istraživačke organizacije iz oblasti poljoprivrede.

Socio-ekonomski položaj. Ne postoji jednostavna i sveobuhvatna definicija socio-ekonomskog položaja. Najčešće se ovaj kompleksan pojam posmatra preko tri ključne komponente: statusa prema aktivnosti, odnosno položaja na tržištu rada, raspoloživih ekonomskih resursa ili materijalnog standarda i akumuliranog formalnog obrazovanja i različitih znanja i veština. Pored osnovna tri elementa, socio-ekonomski položaj se sagledava i preko pristupa institucijama, ostvarivanja osnovnih prava i sl. Jedinice posmatranja mogu biti pojedinci, domaćinstva, ili veće društvene grupe.

U ovoj studiji, osnovne jedinice posmatranja su pojedinci – žene angažovane isključivo u poljoprivrednoj proizvodnji u poljoprivrednom domaćinstvu. Međutim, za rekonstruisanje njihovog položaja od ključne važnosti su i karakteristike domaćinstava, te su istraživanjem prikupljeni i

relevantni podaci za domaćinstva, odnosno gazdinstva ispitanica. Socio-ekonomski položaj ciljne grupe definisan je slojevito, pa pored osnovnih komponenti, ranije navedenih, obuhvata i ostvarivanje različitih socijalnih prava, kao i položaj u sferi privatnosti – unutar porodične organizacije domaćinstva. No, pre nego što se pristupi prikazivanju njihovog socio-ekonomskog položaja potrebno je sagledati širi društveni kontekst u kome se taj položaj profilise.

1.2. Pomažući članovi domaćinstva u Srbiji

Ova kategorija zaposlenog stanovništva nije velika. Tek 6.7% ukupne zaposlenosti u Srbiji odlazi na pomažuce članove domaćinstva. Međutim, kada se učešće ove kategorije u ukupnoj zaposlenosti sagleda prema polu, uočava se njena veća zastupljenost među ženama. Prema podacima ARS iz 2007. godine, od ukupnog broja zaposlenih žena 12% se nalazilo u statusu pomažuceg člana domaćinstva, dok je među zaposlenim muškarcima takvih bilo 3%.

Republički zavod za statistiku prati ovu kategoriju zaposlenog stanovništva Anketom o radnoj snazi i u redovnim izveštajima prikazuje osnovne podatke o veličini, regionalnoj distribuciji i pojedinim karakteristikama.

Tabela 1: Pomažući članovi domaćinstva prema regionu i polu, ARS 2007

	Cela Srbija	Centralna Srbija			Vojvodina
		Svega	Bez Beograda	Grad Beograd	
Ukupno	180 081	162 254	157 559	4 695	17 827
Muškarci	47 528	44 203	43 240	962	3 326
Žene	132 553	118 052	114 319	3 733	14 501

Iz predloženih podataka, uočava se da izrazitu većinu kategorije pomažucih članova domaćinstva čine žene, kako na nivou Srbije, tako i u svim posmatranim regionima. One čine 74% ove kategorije u Srbiji, u Centralnoj Srbiji bez Beograda njihovo učešće iznosi 73%, u gradu Beogradu 80%, a najveće je u Vojvodini i iznosi 81%.

Uporedni podaci ARS za period 2004-2007⁷ ukazuju na opadanje broja pomažucih članova domaćinstva od 2005. godine.

Tabela 2: Broj pomažucih članova domaćinstva u Srbiji, uporedni podaci 2004-2007

Godina	Broj pomažucih članova domaćinstva
2004	212 002
2005	219 802
2006	180 624
2007	180 081

Izvor: RZS, ARS, 2004, 2005, 2006, 2007.

Učešće žena u kategoriji pomažucih članova domaćinstva ostaje na visokom nivou i kreće se oko 70% u svim posmatranim godinama.

⁷ ARS je od 2004. godine revidirana i usklađena sa metodologijom Međunarodne organizacije rada (ILO) i EUROSTAT-a, tako da je longitudinalno poređenje moguće samo nakon te godine.

Izrazita većina pomažućih članova domaćinstva (93%) je zaposlena u poljoprivredi. Među pomažućim članovima domaćinstva angažovanim u poljoprivredi većinu čine žene – 68%. Kada se posmatra kategorija pomažućih članova domaćinstva prema polu, među ženama u ovoj kategoriji 96% je angažovano u poljoprivredi (RZS, ARS, Izveštaj za 2006).

Obrazovne karakteristike kategorije pomažućih članova su nepovoljne – 66% ima nisko obrazovanje (nezavršena, ili završena osnovna škola). Osobe starosti 45-64 godine čine 59% ove grupe. Potrebno je napomenuti, da se muškarci i žene u statusu pomažućih članova domaćinstva značajno razlikuju prema starosnoj strukturi. Dok među muškarcima dve trećine ove kategorije čine mlađi (15-34 godine), među ženama je 60% starijih od 44 godine (RZS, ARS, 2007).

1.3. Pomažućí članovi domaćinstva u EU

Procesi ekonomskog restrukturiranja, globalizacije, posledičnog diversifikovanja ekonomije u ruralnim sredinama⁸ i transformacije tržišta rada, doveli su do značajnog opadanja udela pomažućih članova domaćinstva u zaposlenosti unutar EU. Dok je 1990ih godina udeo pomažućih članova u ukupnoj zaposlenosti bio nešto ispod 10% (Hakim, 2004: 34), prema podacima Ankete o radnoj snazi za 2005. godinu, ovaj udeo iznosio je tek 0.9% (Statistics in focus, 13/2006:2). Žene i u EU čine većinu ove kategorije, sa učešćem od 63%.

Ipak, postoje razlike između članica EU u pogledu zastupljenosti ove kategorije stanovništva. Njeno učešće u zaposlenosti je veće u državama na jugu Evrope: Grčkoj, Italiji, Španiji i Portugalu (Flaquer, 2000:9). Razlike između država članice se ne ispoljavaju samo u veličini grupe, već i u njenoj strukturi prema delatnostima. U zemljama sa malim učešćem poljoprivredne proizvodnje pomažućí članovi bivaju pretežno angažovani u uslužnim delatnostima, dok u zemljama sa većim učešćem agrarnog sektora pretežno učestvuju u poljoprivrednom radu.

Međutim, poslednjih godina i u zemljama južne Evrope uočavaju se značajni trendovi promena. Formalna zaposlenost, sa punim ili delimičnim radnim vremenom, i to pretežno u prehrambenoj industriji ili tekstilnoj proizvodnji u okviru moderne kućne industrije, zamenjuju sve više neplaćeni rad na farmama. U Italiji i Portugalu, rastući broj žena preuzima i uloge nosilaca farmi, a u Španiji, sezonski plaćeni rad predstavlja sve značajniji oblik zaposlenosti žena u ruralnim oblastima. Trend sve većeg broja žena koje preuzimaju upravljanje farmama povezane je sa trendom rastućeg zapošljavanja muškaraca – farmera izvan gazdinstva. Prodor uslužnog sektora u ruralne oblasti takođe vodi sve većem zapošljavanju žena u tercijarnom sektoru. Pored promena u ekonomskim strukturama i tržištima rada u ruralnim sredinama, svakako je jedan od ključnih trendova zaslužan za smanjenje ove kategorije stanovništva i napuštanje ruralnih sredina i odlazak u gradove, posebno mlađeg stanovništva (Gaia, Montelatici, 2007).

Integrativni pristup ruralnom razvoju u EU usmeren je na osnaživanje lokalnih potencijala i resursa ruralnog stanovništva, uz koordinirane aktivnosti rešavanja strukturalnih problema i zaostajanja u razvoju preko mera politike koje se prenose sa institucionalnih vrhova ka lokalnim sredinama. Ovo kombinovanje akcija sa „dna“ i sa „vrha“ treba da omogući kumulativne i sinergetske efekte u ruralnom razvoju i rešavanju problema siromaštva u ruralnim oblastima. U tim politikama, pored ostalih, ženski resursi imaju ključnu ulogu. Fondovi i programi razvoja se usmeravaju u ruralne

⁸ Oko 2000. godine, EU je promenila fokus svojih ruralnih razvojnih politika sa pretežne usmerenosti na poljoprivrednu proizvodnju ka ekonomskom diversifikovanju ruralnih sredina. Pored prerađivačkih delatnosti i klasičnog uslužnog sektora, posebnu podršku dobijaju programi razvoja lokalnog turizma, ekološke proizvodnje i sl.

oblasti uz princip rodne jednakosti, te se obezbeđivanjem ženama direktnog pristupa ovim fondovima jačaju njihovi potencijali i podstiče njihov aktivni doprinos lokalnom razvoju. Podstiče se integracija žena u odlučivanju na lokalnom, ali i nacionalnom nivou u cilju planiranja rodno ujednačenih aktivnosti koje treba da doprinesu održivom ruralnom razvoju. U tom cilju se podstiče i formiranje, povezivanje i aktivno uključivanje ženskih asocijacija i mreža.

U savremenim diskursima koji se nalaze u osnovi primenjenih politika, u vezi sa karakteristikama položaja pomažućih članova domaćinstva sučeljavaju se oprečna mišljenja. Sa jedne strane naglašava se neplaćen rad ove kategorije, kao i nepovoljan položaj zbog neformalnog rada koji ih sprečava i u ostvarivanju niza socijalnih prava (penzije, osiguranja za slučaj invaliditeta, nadoknade za nezaposlenost i sl.). Sa druge strane, stanovišta više naklonjena neo-liberalnoj ekonomiji naglašavaju da neplaćenost nije relevantno pitanje pošto ova radna snaga radi za profit (domaćinstva). Zbog činjenice da se ne nalazi na otvorenom tržištu rada, ova radna snaga i ne poseduje karakteristike tržišnog rada, odnosno, ne može biti otpuštena u slučaju nekvalitetnog i neproaktivnog rada, ne može biti proglašena za tehnološki višak, zbog čega ne poseduje konkurentnost niti disciplinu najamne radne snage (Hakim, 2004: 35). Iz feminističkog i diskursa više usmerenog na probleme socijalne pravde dolaze argumenti koji osporavaju tezu o profitnom radu ove kategorije. S obzirom na nejednak pristup prihodima unutar domaćinstva, kao i ograničenim mogućnostima da se socijalna prava regulišu direktno od strane pomažućih članova, odnosno uslovljavanja da se ona moraju regulisati preko nosilaca ukazuje se na deprivilegovan položaj ove grupe, pa čak i na određenu meru eksploatacije.

Savremeni trendovi u ekonomiji i posebno na tržištima rada u EU, vode iščezavanju kategorije pomažućih članova domaćinstva angažovanih u poljoprivrednoj proizvodnji. U Srbiji, međutim, ona još uvek predstavlja relativno značajan deo radne snage, pretežno ženske, sa čitavim nizom problema u socio-ekonomskom položaju i ostvarivanju prava, koji će biti kasnije prikazani na podacima empirijskog istraživanja. Uslovi u kojima se profilise položaj ove kategorije, kao i mogućnosti promene položaja, definisani su karakteristikama socio-ekonomskog sistema, institucionalnih i zakonskih okvira i rešenja, ali i kulturnim obrascima i normama na osnovu kojih se definišu uloge i uspostavljaju odnosi.

2. Karakteristike društvenog konteksta relevantne za položaj žena u statusu pomažućih članova domaćinstva na selima u Srbiji

Socio-ekonomski položaj žena angažovanih isključivo u poljoprivrednoj proizvodnji unutar domaćinstva determinisan je brojnim faktorima:

- globalnim i specifičnim obeležjima rodni režima u prostoru Srbije;
- socio-ekonomskim trendovima vezanim za stanje na tržištu rada;
- stanjem i trendovima promena ruralnog i agrarnog sektora;
- konkretnim rešenjima u zakonskom okviru koja definišu neke aspekte položaja i prava ove društvene grupe;
- dugotrajnim, sporo promenljivim, istorijski nasleđenim obrascima uspostavljanja odnosa i normi u poljoprivrednim domaćinstvima.

Važno je sagledati determinante društvenog konteksta koje oblikuju socijalni položaj žena u statusu pomažućih članova, a pre svega stanje rodne ravnopravnosti, stanje u poljoprivrednom sektoru i na tržištu rada, kao i u karakteristike relevantnog zakonskog okvira.

2.1. Stanje rodne ravnopravnosti u Srbiji

Različite analize i istraživanja rodne ravnopravnosti u Srbiji ukazuju da je položaj žena u ključnim aspektima nepovoljniji u odnosu na muškarce, kako zbog aktuelnih uslova, tako i zbog nasleđa iz prošlosti koje postavlja ograničenja za aktivnosti i mere usmerene na unapređenje stanja. Globalne društvene promene kroz koje je Srbija prošla u poslednjih dvadeset godina odrazile su se i na promene u rodni režimima⁹. U periodu socijalizma, rodni režimi su sadržali osobenu protivrečnost stoga što su žene u sferi javnosti, odnosno zapošljavanja, obrazovanja, socijalnih beneficija, ostvarivale visoko učešće, dok su se u sferi privatnosti reprodukovali neravnopravni odnosi u kojima su žene preuzimale većinu odgovornosti za brigu o porodici i domaćinstvu (Milić, 1994; Blagojević, 2002). Nakon sloma socijalizma, u uslovima urušavanja institucija, produbljivanja ekonomske krize, nesigurnosti i nestabilnosti usled ratova, drastičnog propadanja materijalnog standarda većine stanovništva, uočavaju se trendovi retradicionalizacije i repatrijarhalizacije u Srbiji (Blagojević, 2002: 294). Ove trendove odlikuje značajno povlačenje žena iz sfere javnosti, pre svega sa formalnog tržišta rada, u sferu privatnosti u kojoj njihovi resursi bivaju stavljeni u funkciju obezbeđivanja opstanka porodice i domaćinstva. Ovu pojavu pojedine autorke opisuju kao „samo-žrtvujući mikro-matrijarhat“, jer se moć žena premešta i artikuliše primarno u sferi privatnosti, uz intenzivno trošenje ženskih resursa u domaćinstvu kako bi se ublažili negativni efekti otežane tranzicije (Blagojević, 2002: 294). Reč je o rodnom režimu koji počiva na izrazito asimetričnim odnosima, ulogama i očekivanjima.

Napokon, ulazak u procese suštinske transformacije nakon 2000. donosi redefinisavanje i rekonstrukciju institucija, kao i političke napore da se unapredi rodna ravnopravnost. Izgradnja institucionalnih mehanizama za uspostavljanje rodne ravnopravnosti, kao i uključivanje rodne perspektive u najznačajnije državne strategije, predstavljaju izraz navedenih reformskih napora. Najvažnije institucije/organizacije koje su poslednjih godina uspostavljene, sa ciljem poboljšanja

⁹ Pod rodni režimima se podrazumevaju „relativno strukturirani odnosi između muškaraca i žena, muškosti i ženskosti, u institucionalnom i vaninstitucionalnom okruženju, na nivou diskursa i na nivou praksi. Ova strukturacija je opredmećena u različitim rodni ulogama, različitim rodni identitetima i različitim rodni reprezentacijama...“ (Blagojević, 2002: 311)

položaja žena, ili pak, uključuju aspekt rodne ravnopravnosti u ostvarivanje drugih neposrednih ciljeva su:

- Uprava za rodnu ravnopravnost, Ministarstva rada i socijalne politike Vlade Republike Srbije
- Savet za ravnopravnost polova Republike Srbije
- Odbor za ravnopravnost polova Narodne Skupštine Republike Srbije
- Zaštitnik građana
- Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova Vojvodine
- Odbor za ravnopravnost polova Skupštine AP Vojvodine
- Pokrajinski Zavod za ravnopravnost polova
- Pokrajinski ombudsman
- Lokalne komisije za ravnopravnost polova

Formiranje institucionalnih mehanizama podrazumeva stvaranje posebnih organizacionih tela u državi, na različitim nivoima uprave (od nivoa lokalne do nivoa nacionalne vlasti) čiji je zadatak da kreiraju, promovišu, zagovaraju, sprovode i nadziru ravnopravnost polova u svim oblastima javnog života (Babović, 2007).

Pored toga, pitanja vezana za položaj žena i mere za poboljšanje tog položaja integrisane su i u najvažnije nacionalne strategije. Svakako najvažniji strateški dokument predstavlja *Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje ravnopravnosti polova (2008-2014)*, koji na najneposredniji način definiše pravce delovanja i mere neophodne za poboljšanje položaja žena. Ova strategija predviđa skupove mera usmerenih na sledeće oblasti:

- Učešće žena u vlasti i odlučivanju
- Poboljšanje položaja žena u sferi ekonomskih aktivnosti i tržišta rada
- Ostvarivanje ravnopravnosti u oblasti obrazovanja
- Poboljšanje zdravlja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti u zdravstvenoj politici
- Prevenciju, suzbijanje i zaštitu od nasilja
- Uklanjanje rodni stereotipa i promociju rodne ravnopravnosti u medijima.

Pored ovog strateškog dokumenta najneposrednije usmerenog na uspostavljanje rodne ravnopravnosti i poboljšanje položaja žena, ranije usvojene važne državne strategije, takođe predviđaju posebne mere usmerene na poboljšanje različitih aspekata položaja žena u društvu Srbije, i najčešće definišu pokazatelje na osnovu kojih se može pratiti realizacija predviđenih mera. Značajni strateški dokumenti u tom smislu su: *Strategija za smanjenje siromaštva, Nacionalna strategija zapošljavanja, Nacionalna strategija održivog razvoja*.

Međutim, uprkos navedenim promenama i naporima, brojni pokazatelji ukazuju na i dalje nepovoljan aktuelni društveni položaj žena. Neravnopravan položaj žena u sferi javnosti najizraženiji je u aspektima političke participacije žena¹⁰, kao i njihovom značajno nepovoljnijem

¹⁰ Iako je u ovom aspektu rodne (ne)ravnopravnosti došlo do izvesnih pomaka u odnosu na period od pre gotovo 10 godina, stanje je i dalje nezadovoljavajuće. Učešće žena u organima zakonodavne vlasti povećano je u odnosu na 2000. godinu, ali još uvek nije dovedeno do nivoa od trećinske zastupljenosti. Nakon republičkih izbora 2000. godine, kao i nakon izbora 2003. godine u republičkom parlamentu nalazilo se samo 10.8% žena. U poslednjem sazivu republičke skupštine nalazi se 21% žena. U poslednjem sazivu vlade od 27 članova vlade samo pet su žene.

položaju na tržištu rada, dok su u oblasti obrazovanja, makar na nivou obuhvata, nejednakosti gotovo otklonjene.

Zahvaljujući ekspanziji obrazovanja, rušenju pravnih, običajnih i tradicijskih normi koje su diskriminisale žene u sferi obrazovanja, još od sedamdesetih godina prošlog veka dolazi do izrazito velikog skoka u učešću žena u obrazovanju na svim nivoima (Milić, 1994:40). Jedno od pozitivnih nasleđa socijalizma i ideologije jednakosti jeste upravo njeno opredmećenje u brisanju razlika između muškaraca i žena u obrazovanju još tokom socijalističkog perioda. Obrazovanje je pospešilo društvenu pokretljivost žena naviše i istovremeno omogućilo jačanje položaja žena unutar porodice snažeći njen „pregovarački potencijal“ (Blagojević, 2002).

Danas je, na nivou osnovnog i srednjeg obrazovanja rodna nejednakost gotovo eliminisana u većinskom stanovništvu i održava se samo u marginalizovanim društvenim grupama, bar kada je reč o obuhvatu ženske dece procesima školovanja. Poslednjih godina, u visokom obrazovanju ženska populacija beleži čak veće učešće od muške, ali među magistrima i doktorima nauka žene su zastupljene sa 30-32% (Babović, 2007). Međutim, uprkos ovim globalnim trendovima, obrazovne šanse nisu jednake za sve kategorije žena. Žene na selu, kao i žene iz pojedinih manjinskih grupa su u značajnoj meri deprivirane u mogućnostima dostizanja visokih obrazovnih nivoa.

Pored toga, rodna neravnopravnost u obrazovanju ogleda se i u segregaciji prema obrazovnim profilima, koja ukazuje na održavanje patrijarhalnih obrazaca o „primerenim ženskim i muškim profesijama i zanimanjima“. U univerzitetskom obrazovanju žene su zastupljenije u obrazovanju za humanističke nauke i umetnosti, a značajno manje u oblasti prirodno-tehničkih nauka.¹¹

Položaj žena na tržištu rada nakon sloma socijalizma značajno je pogoršan. U socijalističkom sistemu žene su beležile visoko učešće u radnoj snazi – njihova stopa aktivnosti se kretala oko 70%¹², dok se poslednjih godina kreće oko 58%¹³. Međutim, osim ovog početnog koraka emancipacija žena u sferi rada, socijalizam je reprodukovao rodne nejednakosti Ekonomsko propadanje tokom „blokiranе transformacije“ 90ih godina, kao i ekonomsko restrukturiranje i privatizacija nakon 2000. dovode do izrazitog pogoršanja položaja žena na tržištu rada kako u poređenju sa njihovim položajem tokom socijalizma, tako i u poređenju sa muškarcima u aktuelnom periodu. Njihov položaj u sferi ekonomskih aktivnosti odlikovan je relativno niskim učešćem u aktivnom stanovništvu, stopom zaposlenosti značajno nižom, a stopom nezaposlenosti znatno višom u odnosu na muškarce (Babović, 2007). O ovom aspektu društvenog položaja žena biće nešto više reči u odeljku o stanju na tržištu rada.

Jedan od važnijih aspekata rodniх nejednakosti, koji je posebno značajan sa stanovišta analize položaja žena na selu, jesu imovinske nejednakosti. Nažalost, o ovom aspektu ne postoji dovoljno sistematskih i preciznih podataka. Zvanični podaci Republičkog geodetskog zavoda ne pružaju precizne uvide u vlasništvo nad zemljom. U ukupnom broju zemljišnih parcela u svim katastarskim opštinama u Srbiji, upisano je tek oko 36% lica na tim parcelama. Među upisanim licima samo 29.9% je upisano sa jedinstvenim matičnim brojem građana (JMBG), na osnovu koga je moguće razlikovati lica prema polu. Napokon, u okviru broja upisanih lica na zemljišnim parcelama sa registrovanim JMBG, tek je 31% žena¹⁴ (Babović, 2007:41). Vlasništvo nad zemljom, predstavlja

¹¹ Vlada Republike Srbije, *Strategija za smanjenje siromaštva*, 2003:39.

¹² Mihail, Arandarenko, *Tržište rada u tranziciji: nastajanje industrijskih odnosa u Srbiji*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, 1998:31.

¹³ Anketa o radnoj snazi, 2004.

¹⁴ Baza podataka Republičkog geodetskog zavoda, novembar 2006.

značajnu osnovu za angažovanje u poljoprivredi i regulisanje statusa poljoprivrednika iz kojih proističe i ostvarivanje socijalnih beneficija.

U opisanom kontekstu rodnih odnosa, žene koje žive na selu i grade svoj položaj isključivo na učešću u poljoprivrednim aktivnostima u okviru domaćinstva, u značajnoj meri ostaju izvan trendova i efekata unapređenja rodne ravnopravnosti. Njihov položaj određen je sa nekoliko ključnih faktora:

- o karakteristikama i mogućnostima poljoprivrednih gazdinstava da se uključe u tržišne procese i ostvaruju ekonomske aktivnosti u izmenjenom socio-ekonomskom kontekstu ;
- o karakteristikama tržišta rada koje mogu predstavljati šanse ali i prepreke za izbor alternativnih radnih uloga izvan ekonomije gazdinstva kod žena na selu;
- o zakonskim uslovima koja regulišu ostvarivanje socijalnih prava ove kategorije s obzirom na osoben socio-ekonomski status;
- o rodnim režimima unutar mikro-sfere života u porodici i domaćinstvu koji počivaju u značajnoj meri na kulturnim i običajnim normama, a kojim se definišu odnosi moći, pristup resursima domaćinstva, trošenje ljudskih resursa članova i stilovi života.

2.2. Karakteristike ruralne sredine i poljoprivrednog sektora

Jedna od specifičnosti Srbije koja je značajno razlikuje u odnosu na većinu drugih nekadašnjih socijalističkih zemalja jeste održavanje privatnog poljoprivrednog gazdinstva tokom socijalističkog perioda, što daje ključni pečat ruralnom i poljoprivrednom sektoru do aktuelnog trenutka. Štaviše, privatno poljoprivredno gazdinstvo bio je najrasprostranjeniji svojinski oblik u agraru u nekadašnjoj Jugoslaviji, pa i današnjoj Srbiji (Mitrović, 2002: 201).

Prema kriterijumima i metodologiji OECD, koje je usvojio i EUROSTAT, ruralnim naseljima smatraju se naselja sa gustom naseljenosti ispod 150 stanovnika po kilometru kvadratnom¹⁵. Prema ovom kriterijumu, ruralna područja u Srbiji obuhvataju 85% teritorije, a u njima živi 55% stanovništva koje ostvaruje preko 40% nacionalnog društvenog proizvoda (Bogdanov, Natalija, 2007:63). Prosečna gustina naseljenosti u ruralnim područjima u Srbiji je 63 stanovnika/km², sa relativno postojanom veličinom ruralne populacije koja se u periodu između dva popisa stanovništva - od 1991-2002 smanjila za 2.5%. Trendovi migracija iz sela u grad, gotovo su zaustavljeni tokom 1990ih, pa se čak uočavaju se i reverzibilne migracije, odnosno migracije iz grada u selo tokom ovog razdoblja (Cvejić, 2006:145; Bogdanov, 2007:63).

Privredna struktura ruralnih područja Srbije visoko je zavisna od primarnog sektora i još uvek zasnovana na iscrpljivanju prirodnih resursa. Prema oceni pojedinih stručnjaka, u ruralnim sredinama u Srbiji dominira tradicionalna, monofunkcionalna poljoprivreda, čiji je prevashodni

¹⁵ Ova metodologija zapravo razlikuje dva hijerarhijska nivoa teritorijalnih jedinica: lokalni i regionalni. na lokalnom nivou ruralna područja definisana su prema gustini naseljenosti, tj. ruralnim naseljima smatraju se naselja sa gustom naseljenosti spod 150 stanovnika po kilometru kvadratnom. Drugi nivo – regiona/okruga ne klasifikuje se jednostavno kao ruralni, već kao region sa nižim ili višim stepenom ruralnosti, pri čemu se regioni sa preko 50% populacije koja živi u ruralnim sredinama definišu kao pretežno ruralni regioni; regioni sa 15-50% populacije koja živi u ruralnim sredinama definišu kao značajno ruralni ili prelazni regioni, dok se regioni sa manje od 15% populacije koja živi u ruralnim naseljima definišu kao pretežno urbani regioni (Bogdanov, 2007: 39).

zadatak da obezbedi dovoljno hrane za stanovništvo¹⁶. Pored toga, dominantan deo aktivnog ruralnog stanovništva (45%) je zaposleno u poljoprivredi. Ova visoka zavisnost ruralnog stanovništva od zaposlenosti u poljoprivredi svrstava Srbiju u red najagrarnijih zemalja Evrope (Bogdanov, 2007:32).

Heterogenost prirodnih potencijala, privatna svojina nad zemljištem i iskustvo u poslovnom povezivanju, kao neki od osnovnih preduslova diversifikacije i razvoja ruralne ekonomije, nisu iskorišćeni u dovoljnoj meri. Istovremeno, društveni proizvod po stanovniku u ruralnim područjima je za 1/4 niži od nacionalnog proseka što ukazuje na značajno zaostajanje u razvoju (Bogdanov, 2007: 63-65).

Mala poljoprivredna gazdinstva dominiraju u poljoprivrednom sektoru. Čak 56% od ukupnog broja poljoprivrednih domaćinstava poseduje zemlju do 3 ha. Ova domaćinstva su izložena visokom dohodovnom riziku iz više razloga: zbog rastuće konkurencije na domaćem i spoljnom tržištu, zbog smanjenih mogućnosti zapošljavanja i stvaranja dohotka izvan gazdinstva, devastacije ruralnih područja i odsustva adekvatne institucionalne podrške (Bogdanov, 2007:31).

Kako pokazuje poslednje istraživanje životnog standarda u Srbiji, siromaštvo je i dalje značajnije rasprostranjeno u ruralnim nego u urbanim sredinama (9.8% prema 4.3%). Štaviše, razlike u siromaštvu između grada i sela su produbljene u periodu između dve ankete o životnom standardu (2002-2007), na šta ukazuje porast odnosa ruralnog siromaštva prema urbanom sa 1.6 na 2.3. Dubina i oštrina siromaštva u ruralnim područjima takođe su bile znatno veće nego u urbanim sredinama. U 2007. godini, skoro dve trećine siromašnih je živelo u ruralnim sredinama. Domaćinstva u ruralnim područjima koja ne poseduju zemlju ili imaju posede manje od 1 hektara suočena su sa najvećim rizikom siromaštva (oko 13%). Ove dve grupe činile su 71% siromašnih u 2007. godini (RZS, Anketa o životnom standardu, 2008).

Poljoprivreda je bila predmet različitih strategija i mera podrške države još u periodu socijalizma. Finansijska politika je, međutim, bila više usmerena na državna/društvena poljoprivredna preduzeća, nego na privatna gazdinstva. Osim toga, podrška poljoprivredi bila je više profilisana u smislu podrške dohotku poljoprivrednih proizvođača. Tek se nakon 2000. godine država preorijentiše na podsticanje investicija na poljoprivrednim gazdinstvima. Ovo je i jedno od osnovnih usmerenja Strategije razvoja poljoprivrede usvojene 2005. godine (Bogdanov, 2007: 71).

Navedeni uslovi tvore neposredni društveni kontekst u kome žene u statusu pomažućih članova domaćinstva uspostavljaju svoj ekonomski, ali i društveni položaj. One rade pretežno na malim posedima i na tradicionalan način, što znači da obavljaju radno intenzivnu proizvodnju i ostvaruju niske prihode. Rad u poljoprivredi najčešće predstavlja nužnost a ne izbor žena u ruralnim sredinama, kako su pokazala ranija istraživanja (Korać, 1991: 18). U prilog ovoj tezi svakako idu i trendovi na tržištu rada u Srbiji, koji ukazuju na značajno pogoršanje položaja žena i smanjene šanse za zapošljavanje u proteklom periodu.

¹⁶ Za razliku od ovog tradicionalnog tipa poljoprivrede, karakterističnog za nerazvijena područja u svetu, razvoj moderne poljoprivrede podrazumeva multifunkcionalnu poljoprivredu. EU dokumenti definišu multifunkcionalnu poljoprivredu kao onu koja teži održivom razvoju u obezbeđivanju hrane i drugih netržišnih funkcija, kao što su razvoj ruralnih područja, životni standard stanovništva i očuvanje životne sredine.

2.3. Karakteristike tržišta rada

Tržište rada u Srbiji pretrpelo je značajne promene nakon sloma socijalizma. U periodu socijalizma (ono se može tako nazvati samo uslovno s obzirom na ne-tržišni karakter privrede), usmeravano politikom pune zaposlenosti, odlikovalo se između ostalog, relativno visokom stopom zaposlenosti (uz visoku «lažnu zaposlenost»), visokom stopom participacije žena u kategoriji zaposlenih (većoj nego u razvijenim zemljama tržišne privrede), relativno malim rasponom plata, dodatnim beneficijama uz redovna primanja, ali i niskom produktivnošću rada (Arandarenko, 1997: 29-32).

Tokom 1990ih ukupna zaposlenost u nepoljoprivrednom sektoru kontinuirano opada (Arandarenko, 1997: 99). Stope participacije u radnoj snazi¹⁷ takođe postojano opadaju, a čini se da je najmarkantnija odlika tržišta rada u Srbiji tokom ove decenije – izrazit porast nezaposlenosti. Rast neformalne ekonomije i porast neformalne (samo)zaposlenosti predstavljaju još jednu značajnu karakteristiku tržišta rada u ovom periodu (Krstić i dr, 1998: 7).

Intenziviranje ekonomske transformacije nakon 2000. godine dovelo je do privremenog pogoršanja tendencija na tržištu rada. Tržište rada u ovom periodu karakterišu tendencije porasta nezaposlenosti, visoko učešće dugoročne nezaposlenosti u kategoriji nezaposlenih, visoke stope nezaposlenosti mladih, visoke stope nezaposlenosti u kategorijama radne snage srednjeg i nižeg obrazovanja, izražene regionalne razlike u pogledu stanja na tržištu rada, kao i još uvek značajno učešće neformalne zaposlenosti. Prema podacima Ankete o životnom standardu u 2007. godini 35% zaposlenih radilo je u neformalnom sektoru, odnosno u neformalnim radnim aranžmanima, što predstavlja porast od 4% u odnosu na 2002. godinu (RZS, AŽS, 2008).

U poređenju sa drugim zemljama Evrope, Srbija spada u grupu zemalja sa nepovoljnijim ukupnim karakteristikama tržišta rada kao i sa izraženijim rodnom razlikama. Stope aktivnosti i zaposlenosti žena su značajno niže nego u zemljama EU, a stopa nezaposlenosti žena u Srbiji je jedna od najviših u Evropi.

Tabela 3: Stope zaposlenosti i nezaposlenosti za Srbiju i članice EU 2007.

Indikatori tržišta rada	EU 15	EU 27	Srbija
Stopa zaposlenosti	66.9	65.4	51.5
Stopa nezaposlenosti	7.0	7.1	18.8

Izvor za EU: Eurostat¹⁸,

Izvor za Srbiju: Anketa o radnoj snazi, 2007, Republički zavod za statistiku

Važno je napomenuti da iako je stanje na tržištu rada u Srbiji prema ovim osnovnim indikatorima nepovoljno, prvi znaci preokretanja trendova zabeleženi su Anketom o radnoj snazi iz oktobra 2007. Tada je po prvi put zabeležen blagi porast stope zaposlenosti i pad stope nezaposlenosti.

Rodne nejednakosti na tržištu rada u Srbiji su veoma izražene. One su detaljno opisane u posebnoj studiji UNDP (Babović, 2007). Ovde će biti navedeni samo neki najvažniji pokazatelji ovih nejednakosti. Žene imaju značajno nižu stopu zaposlenosti od muškaraca, dok istovremeno imaju značajno više stope nezaposlenosti i neaktivnosti u poređenju sa muškarcima.

¹⁷ Odnos aktivnog prema radno sposobnom stanovništvu.

¹⁸ http://epp.eurostat.cec.eu.int/portal/page?_pageid=1090.30070682.1090_33076576&_dad=portal&_schema=PORTA

Tabela 4: Stope zaposlenosti, nezaposlenosti i neaktivnosti žena i muškaraca radnog uzrasta u Srbiji 2007.

Pokazatelji tržišta rada	Žene	Muškarci
Stopa zaposlenosti ¹⁹	43.0	60.0
Stopa nezaposlenosti ²⁰	21.7	16.5
Stopa neaktivnosti ²¹	45.1	28.1

Izvor: Anketa o radnoj snazi, 2007. RZS

Neki od najvažnijih problema sa kojima se suočavaju zaposlene žene su prepreke u napredovanju na rukovodeće položaje u preduzećima,²² niža plaćenost za iste ili poslove jednake vrednosti,²³ kao i manja zastupljenost žena koje su samozaposlene ili se bave preduzetništvom u poređenju sa muškarcima (Babović, 2007).

Opisano stanje na tržištu rada u Srbiji stvara nepovoljne uslove za zapošljavanje žena generalno, a posebno žena u statusu pomažućih članova domaćinstva iz ruralnih sredina. Njihova nepovoljna obrazovna struktura, niska mobilnost, vezanost za imanje i brigu o porodici ograničavaju njihove sanse na tržištu rada. Nalazi istraživanja koji će kasnije biti predočeni ukazuju da je značajan broj ovih žena tokom prethodnog perioda istisnut iz statusa zaposlenosti, posebno iz industrije i trgovine. Istraživanja i statistike o ženama u statusu pomažućih članova u zemljama EU pokazuju da su žene tokom poslednjih decenija masovno napustile ovaj status i potražile druge oblike zaposlenosti koji im omogućuju veću samostalnost i sigurnost prihoda. Uslovi na tržištu rada u Srbiji, nažalost, ne stvaraju povoljne šanse za ovu vrstu izlazne strategije.

2.4. Relevantan institucionalni i zakonski okvir

Poslednjih godina uočavaju se izraženi naponi da se sektor poljoprivrede uredi i podstakne na razvoj, obezbeđujući održivi ekonomski položaj za ruralnu poljoprivrednu populaciju. Međutim, za razumevanje položaja žena angažovanih isključivo u poljoprivredi u okviru domaćinstva, važno je uočiti ne samo ključne zakonske i institucionalne aspekte kojima se definišu uslovi za poljoprivredna domaćinstva uopšte, već i one kojima se neposredno definišu mogućnosti ostvarivanja imovinskih, radnih, socijalnih prava ove kategorije žena.

Institucionalni okvir

Najznačajnije resorno ministarstvo koje reguliše poljoprivredni sektor i podstiče njegov razvoj svakako je Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede. Drugo relevantno ministarstvo je

¹⁹ Stopa zaposlenosti predstavlja proporciju zaposlenih lica (prema definiciji Međunarodne organizacije rada) u stanovništvu radnog uzrasta (15-64).

²⁰ Stopa nezaposlenosti predstavlja proporciju osoba koje su u referentnom periodu bile u statusu nezaposlenosti (prema definiciji MOR) u odnosu na ukupan broj aktivnih lica radnog uzrasta (15-64).

²¹ Stopa neaktivnosti predstavlja proporciju osoba koje su bile neaktivne (odnosno nisu bile ni zaposlene ni nezaposlene) u stanovništvu radnog uzrasta (15-64 godine).

²² Prema podacima Agencije za privredne registre iz novembra 2006. godine, na položajima direktora i članova upravnih odbora nalazi se tek oko 1/5 žena, među osnivačima preduzeća nalazi se 1/4 žena, a među predsednicima upravnih odbora samo je 14% žena (Babović, 2007).

²³ Ekonometrijskom ocenom jednačina zarada u 2004. pokazalo se da žene zarađuju na mesečnom nivou u proseku 17% manje od muškaraca, dok posmatrano po času rada, žene zarađuju u proseku manje za 14% u odnosu na muškarce (Momčilović, 2006).

Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, u čijoj je nadležnosti ukupan privredni razvoj, ekonomska politika zemlje, ali i procesi zapošljavanja. Od posebnog je značaja i Ministarstvo rada i socijalne politike u čijoj je nadležnosti, između ostalog, regulisanje prava na radu i socijalnih prava. Ministarstvo zdravlja brine o zdravstvenom osiguranju i zdravstvenoj zaštiti. Uprava za rodnu ravnopravnost u okviru Ministarstva za rad i socijalnu politiku Republike Srbije predlaže mere za unapređenje rodne ravnopravnosti i prati stanje u ovom aspektu društva.

Pored resornih ministarstava značajni su i odgovarajući skupštinski odbori: odbor za poljoprivredu, odbor za ravnopravnost polova, odbor za rad, boračka i socijalna pitanja, odbor za zdravlje i porodicu i odbor za smanjenje siromaštva.

Institucije od značaja za regulisanje različitih aspekata poljoprivrednih domaćinstava i prava poljoprivrednika i pomažućih članova domaćinstva su: Republički geodetski zavod u čijoj se nadležnosti nalaze katastarski registri, Uprava javnih prihoda zadužena za regulisanje poreza i doprinosa, Republički i pokrajinski fond za penzijsko i invalidsko osiguranje poljoprivrednika i republički i pokrajinski Zavod za zdravstveno osiguranje.

Registracija poljoprivrednih gazdinstava

Od 2004. godine, na osnovu Uredbe Vlade Srbije (Službeni glasnik RS 45/04; 139/04; 71/05; 113/07) započet je proces registracije poljoprivrednih gazdinstava. Prema ovoj Uredbi, registracija poljoprivrednih gazdinstava je dobrovoljna, a podaci iz registra koriste se za sprovođenje mera podsticanja i razvoja poljoprivredne proizvodnje. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede pruža finansijsku podršku registrovanim, aktivnim gazdinstvima. Kao nosilac poljoprivrednog gazdinstva upisuje se osoba koja je vlasnik poljoprivrednog gazdinstva, ili osoba na koju glasi ugovor o zakupu ili ustupanju poljoprivrednog zemljišta na korišćenje. Punoletni članovi istog domaćinstva koji žive i rade na poljoprivrednom gazdinstvu mogu se takođe upisati u registar kao članovi gazdinstva (Uredba o registru poljoprivrednih gazdinstava, Službeni glasnik RS 113/07:član 3 i 4). Do sada, međutim, nije poznato koliko se žena nalazi među nosiocima registrovanih poljoprivrednih gazdinstava.

Poljoprivreda je tradicionalno sektor koji u značajnoj meri ostaje u zoni neformalne ekonomije. Razlog tome nisu samo zakonski okvir, efikasnost u sprovođenju zakona i nedovoljno izgrađene i efikasne institucije, već i karakter poljoprivredne proizvodnje koju u velikom procentu odlikuju mali posed, prirodna proizvodnja koja je često na granici između proizvodnje za potrebe domaćinstva i slabo orijentisane tržišne proizvodnje. Proces registracije domaćinstava svakako predstavlja pokušaj da se poljoprivredna gazdinstva postave u formalni okvir poslovanja.

Poreske obaveze poljoprivrednika

Prihod od poljoprivrede podleže porezu na prihod građana (Zakon o porezu na prihod građana, Službeni glasnik RS 24/2001, 80/2002, 135/2004, 62/2006 i 65/2006). Pri tome se prihod od poljoprivrede smatra katastarski²⁴ ili stvarni prihod²⁵ od ovih delatnosti (član 22). Poreski obveznici

²⁴ Katastarski prihod predstavlja prihod koji je u katastru zemljišta, odnosno nepokretnosti, utvrđen za svaku posebnu jedinicu zemljišta koje se može koristiti za poljoprivrednu proizvodnju, bez obzira da li se na taj način i koristi (čl. 23).

²⁵ U slučaju da se poljoprivrednik opredeli za ovu opciju, on podleže oporezivanju kao i drugi građani koji obavljaju samostalnu delatnost.

su fizička lica koja su vlasnici zemljišta ili imaju pravo korišćenja zemljišta (po osnovu zakupa i sl.). Ukoliko je više punoletnih suvlasnika zemljišta u jednom domaćinstvu, prema zakonu oni treba da se dogovore ko će biti poreski obveznik, a ukoliko to ne mogu, obveznika određuje nadležni poreski organ (član 26). Poreska stopa na prihode od poljoprivrede iznosi 14% (čl. 28). Poreze na prihode od poljoprivrede utvrđuje nadležni poreski organ na osnovu podataka iz katastra ili na osnovu propisa definisanih Zakonom za prihode o samostalnoj delatnosti ukoliko su se poljoprivrednici opredelili za ovu poresku opciju (čl. 109).

Ključna institucija koja je nadležna za vođenje evidencije o vlasništvu nad zemljom, upisivanju nekretnina je Republički geodetski zavod. Poljoprivrednici vlasništvo nad zemljom registruju u lokalnim katastarskim filijalama, a na osnovu lista o vlasništvu nad zemljom kod lokalnih poreskih organa regulišu poreske obaveze.

Obavezno socijalno osiguranje

Poljoprivrednici su dužni da plaćaju doprinose za obavezno socijalno osiguranje (Zakon o obaveznom socijalnom osiguranju, Službeni glasnik RS 84/2004, 61/2005, 62/2006). Oni su obavezni da uplaćuju doprinose za penzijsko i invalidsko osiguranje, kao i za zdravstveno osiguranje (članovi 7 i 8). Osnovicu doprinosa predstavlja prihod od poljoprivredne delatnosti (katastarski ili stvarni) na koji se plaća porez u skladu sa Zakonom o porezu na dohodak građana (čl. 27). Poljoprivredniku kome miruje svojstvo osiguranika poljoprivrednika u skladu sa zakonom koji uređuje penzijsko i invalidsko osiguranje, za taj period miruje i obaveza plaćanja doprinosa za obavezno penzijsko i invalidsko osiguranje (čl. 49).

Penzijsko-invalidsko osiguranje

Prema Zakonu o penzijsko-invalidskom osiguranju (Službeni glasnik RS 34/03), poljoprivrednici podležu obaveznom penzijskom i invalidskom osiguranju, ukoliko nisu zaposleni (čl. 10 i 13). Prema zakonu obavezno je osiguran nosilac poljoprivrednog domaćinstva ili jedan član domaćinstva koji se isključivo bavi poljoprivredom, dok se i drugi članovi mogu osigurati pod uslovima koje definiše zakon. Pod domaćinstvom se smatra „zajednica života, privređivanja i trošenja prihoda ostvarenih radom njenih članova, bez obzira na srodstvo“ (čl. 13). PIO poljoprivrednika može mirovati najduže pet godina u toku osiguranja iz objektivnih razloga (elementarne nepogode, bolest i porodijsko odsustvo), s tim što to ne može biti uzastopnih pet godina (čl. 14). Prava iz penzijsko-invalidskog osiguranja su: starosna penzija, invalidska penzija, porodična penzija, naknada pogrebnih troškova i novčana naknada za telesno oštećenje u slučaju povrede na radu ili profesionalne bolesti (čl. 18). Pravo na starosnu penziju muškarci stiču kad navrše 63 godine života i najmanje 20 godina penzijskog staža, ili kada navrše 65 godina života i najmanje 15 godina penzijskog staža ili kad navrše 40 godina staža osiguranja i najmanje 53 godine života. Žene stiču pravo na starosnu penziju kad navrše 58 godina života i najmanje 20 godina penzijskog staža, ili kada navrše 60 godina života i najmanje 15 godina penzijskog staža ili kada navrše 35 godina staža osiguranja a najmanje 53 godine života (čl. 19).

Pravo na porodičnu penziju mogu da ostvare članovi porodice umrlog osiguranika: suprug/a, deca (rođena u braku ili van braka ili usvojena, pastorčad koju je osiguranik izdržavao, unučad, braća i sestre i druga deca bez roditelja, odnosno deca koja imaju roditelje koji su nesposobni za rad a koju je osiguranik izdržavao), roditelji (otac i majka, očuh i maćeha i usvojioci) koje je osiguranik izdržavao, kao i supružnik/ca iz razvedenog braka ako je sudskom presudom određeno izdržavanje (čl. 27 i 28).

Žene stiču pravo na porodičnu penziju kao udovice ako su do smrti supruga navršile 48 godina života, ili ako su do smrti supruga postale nesposobne za rad, ili ako je posle smrti supruga ostalo jedno ili više dece koja imaju pravo na porodičnu penziju a udovica obavlja roditeljsku dužnost prema toj deci. Udovica koja u vreme smrti supruga nije navršila 48 godina života, stiče pravo na porodičnu penziju kad navrší 48 godina (čl. 29). Roditelji koje je preminuli osiguranik izdržavao stiču pravo na porodičnu penziju ako su nesposobni za rad i ako su u vreme smrti osiguranika imali 63 godina (muškarci) odnosno 58 godina (žene) (čl. 33).

Članovima šire porodice pripada pravo na porodičnu penziju ako nema članova uže porodice, a ako ih ima - samo kada porodična penzija koja pripada članovima uže porodice ne dostigne pun iznos osnova od koga se određuje visina porodične penzije. Članovima uže porodice smatraju se braćni drug i deca, a članovima šire porodice – roditelji, braća, sestre i druga deca bez roditelja ili sa roditeljima koji su nesposobni za rad a koje je osiguranik izdržavao (čl. 34 i 35).

Institucija nadležna za penzijsko-invalidsko osiguranje poljoprivrednika je Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje.

Zdravstveno osiguranje

Zdravstveno osiguranje regulisano je Zakonom o zdravstvenom osiguranju (Službeni glasnik RS 107/05). Poljoprivrednici koji su stariji od 18 godina, a koji ne ostvaruju zdravstvenu zaštitu na neki drugi način (kao zaposleni, preko člana porodice, penzioneri i sl.) imaju obavezu plaćanja doprinosa za zdravstveno osiguranje. Institucija nadležna za zdravstveno osiguranje je Republički zavod za zdravstveno osiguranje, a poljoprivrednici se prijavljuju na matičnu evidenciju zavoda kod filijala prema sedištu organa nadležnog za utvrđivanje poreza na katastarski prihod od poljoprivredne delatnosti. Članovi porodice osiguranika prijavljuju se na evidenciju kod iste matične filijale (čl. 129).

Vlasništvo nad zemljom, dakle, predstavlja ključnu osnovu za regulisanje formalnog statusa i socijalnih prava poljoprivrednika. Na osnovu vlasništva nad zemljom, oni plaćaju katastarski porez, a na osnovu regulisanja poreske obaveze regulišu i socijalne doprinose. Uplaćivanjem socijalnih doprinosa oni stiču pravo na penzijsko-invalidsko i zdravstveno osiguranje. Neposedovanje imovine, pre svega zemlje, snažno ograničava žene angažovane u poljoprivredi u okviru ekonomije domaćinstva da direktno formalizuju status i regulišu socijalna prava. To ih pak stavlja u odnos zavisnosti prema članovima domaćinstva koji su nosioci gazdinstva i preko kojih mogu da ostvaruju socijalna prava.

Socijalna zaštita

Prema Zakonu o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana (Službeni glasnik RS 36/91, 79/91, 33/93, 53/93, 67/93, 46/94, 48/94, 52/96, 29/0, 84/04 i 115/05), socijalna sigurnost „obezbeđuje se građanima koji su nesposobni za rad, a nemaju sredstva za izdržavanje, kao i građanima i porodici koji svojim radom i po osnovu rada, putem srodničke obaveze izdržavanja, po osnovu imovine i imovinskih prava ili na drugi način ne mogu da obezbede dovoljna sredstva za zadovoljavanje osnovnih životnih potreba“ (član 3).

Zakon predviđa sledeće oblike socijalne zaštite:

1) Materijalno obezbeđenje,

- 2) Dodatak za pomoć i negu drugog lica,
- 3) Pomoć za osposobljavanje za rad,
- 4) Pomoć u kuci, dnevni boravak, smeštaj u ustanovu ili smeštaj u drugu porodicu,
- 5) Usluge socijalnog rada,
- 6) Oprema korisnika za smeštaj u ustanovu socijalne zaštite ili drugu porodicu:
- 7) Jednokratne pomoći.

Prva tri oblika socijalne zaštite, kao i smeštaj u ustanovu socijalne zaštite su u nadležnosti republike, dok su ostali oblici zaštite u nadležnosti lokalnih vlasti. Pravo na materijalno obezbeđenje ima pojedinac ili porodica koja nema prihode ili ima manji prihod od nivoa socijalne sigurnosti pod određenim uslovima definisanim ovim zakonom. Dva su važna kriterijuma koja zakon definiše relevantna i ograničavajuća za žene u statusu pomažućih članova domaćinstva. Prvi kriterijum predviđa da pojedinac ili porodica ne smeju imati zemlju površine iznad 0.5 ha, kao i drugih nepokretnosti izuzev stambene jedinice u kojoj žive. Drugi kriterijum predviđa da pojedinac, odnosno član porodice nije prodao, poklonio ili se odrekao prava na nasleđivanje nepokretne imovine ili da je protekao period u kojem bi, od tržišne vrednosti nepokretne imovine koju je prodao, poklonio ili se odrekao prava na nasleđivanje, mogao obezbeđivati materijalno obezbeđenje (član 12).

Ipak, pravo na materijalno obezbeđenje mogu da ostvare pojedinac ili porodica koji poseduju zemlju površine veće od 0.5 ha ukoliko ovlaste centar za socijalni rad da imovinu, odnosno deo njegove imovine prodaju ili izdaju u zakup i da se iz tih sredstava isplaćuje materijalno obezbeđenje, ili ako vlasnik imovine prenese bez naknade u svojinu Republike druge nepokretnosti. Zakon predviđa da se u ovakvim slučajevima sklapa ugovor između korisnika i centra za socijalni rad, a novac se smešta na posebni račun centra za socijalni rad (član 12a).

Poslednja Anketa o životnom standardu pokazala je da su seoska domaćinstva, posebno ona sa malim zemljišnim posedom izložena većem riziku od siromaštva. Domaćinstva u ruralnim područjima koja ne poseduju zemlju ili imaju male posede (manje od 1 hektara) suočena su sa najvećim rizikom siromaštva (oko 13%). **Ove dve grupe činile su 71% siromašnih u 2007. godini.** Rizik siromaštva se smanjuje sa povećanjem veličine poseda, tako da su domaćinstva sa posedom većim od 1 hektara imala ispodprosečan rizik siromaštva, a najmanji su imala domaćinstva sa posedom većim od 3 hektara (RZS, AŽS).

Pravo na dečji dodatak ostvaruje jedan od roditelja, odnosno staratelja, hranitelja, koji je državljanin Srbije i zdravstveno osiguran. Ovo pravo roditelji imaju za prvo četvoro dece o kojima neposredno brinu pod uslovom da deca nisu starija od 19 godina i da se nalaze na redovnom školovanju. Porodica i u ovom slučaju ne može posedovati nekretnine osim one u kojoj živi, kao ni više od 2ha poljoprivrednog zemljišta. Takođe porodica ne može posedovati novčana i druga likvidna sredstva u vrednosti većoj od iznosa 30 dečjih dodataka po članu porodice u trenutku podnošenja zahteva. Ovaj oblik socijalne zaštite se reguliše u opštinskoj, odnosno gradskoj službi dečje zaštite u mestu prebivališta roditelja.

Pravo na jednokratnu pomoć imaju lica koja se iznenada nađu u stanju socijalne potrebe, a uslove i visinu naknade određuju lokalni organi vlasti.

Zakonski okvir predstavlja normativni okvir unutar koga se definišu prava, obaveze i načini njihovog ostvarivanja. Institucije predstavljaju mehanizme preko kojih se ova prava i obaveze ostvaruju, a pitanje je na koji način se, pod uticajem brojnih faktora, ova prava i obaveze regulišu u

praksi. Jedan od osnovnih ciljeva istraživanja o položaju žena u statusu pomažućih članova domaćinstva upravo jeste utvrđivanje realnog stanja u pogledu ekonomskog položaja, socijalnih prava ali i odnosa u sferi privatnosti koji karakterišu ovu društvenu grupu.

3. Socio-ekonomski položaj žena u statusu pomažućih članova domaćinstva u ruralnim sredinama

U cilju utvrđivanja najvažnijih karakteristika socio-ekonomskog položaja žena u statusu pomažućih članova domaćinstva i njihovih socijalnih prava, tokom aprila i maja 2008. godine sprovedeno je anketno istraživanje. Istraživanjem je obuhvaćeno 500 žena radnog uzrasta isključivo angažovanih u poljoprivrednoj proizvodnji u okviru svog domaćinstva, iz 51 sela iz 49 opština širom Srbije.

Socio-ekonomski položaj žena analiziran je preko sledećih ključnih dimenzija:

- posedovanja imovine i sredstava za proizvodnju;
- karakteristika sadašnjih radnih aktivnosti, ali i prethodnih radnih iskustava
- stanja u pogledu ostvarivanja ključnih socijalnih prava, pre svega na penzijsko-invalidsko i zdravstveno osiguranje
- podele rada i odnosa moći unutar porodične organizacije domaćinstva, odnosno u sferi privatnih odnosa i ne-tržišnog rada usmerenog na brigu o domaćinstvu i porodici.

Pored anketnog istraživanja, u okviru projekta sprovedeno je i 6 fokus grupnih diskusija. Ciljevi fokus grupnih diskusija bili su da se prikupe neki dodatni, kvalitativni podaci, da se čuje „živa reč“ žena i njihovo viđenje sopstvenog položaja i u realnom kontekstu razrade najvažnije dimenzije problema, Osim toga, na ovaj način su sa samom ciljnom grupom proverene početne preporuke, a ove žene su direktno informisane o osnovnim mogućnostima unapređenja svog rada i ostvarivanja socijalnih prava. Nalazi sa fokus grupnih diskusija su kvalitativni, ne mogu se generalizovati i prikazani su izdvojeno, u posebnim okvirima.

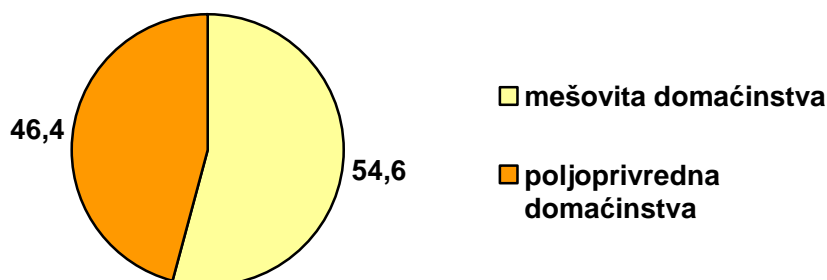
3.1. Socio-demografske karakteristike uzorka

Žene iz uzorka žive i rade u domaćinstvima čija je prosečna veličina znatno veća u odnosu na prosečnu veličinu domaćinstva u Srbiji. Dok je prosečna veličina domaćinstava u kojima žive žene iz uzorka 4.5 članova po domaćinstvu, u Srbiji je prosečna veličina domaćinstva nešto preko 3 člana po domaćinstvu²⁶ (RZS, AŽS 2008). Takođe, značajne razlike se javljaju u pogledu srodničke strukture domaćinstva u kojima žene iz uzorka žive. Uočava se da u gotovo 60% slučajeva one žive u proširenim domaćinstvima, odnosno višeporodičnim domaćinstvima, što je značajno više u poređenju sa opštom populacijom u Srbiji. O socio-demografskim karakteristikama domaćinstava biće nešto više reči kasnije. Ovde je važno napomenuti da se njihov položaj profiliše u kontekstu proširene porodične organizacije koja podrazumeva i složene uloge i odnose. Obrasci odnosa iz ove porodične organizacije, odnosno iz sfere privatnosti, prenose se na organizaciju rada na gazdinstvu definišući radni okvir žena u statusu pomažućih članova domaćinstva.

Važno je uočiti da 45.4% ispitanica živi u čisto poljoprivrednim domaćinstvima, dok ostale žive u mešovitim domaćinstvima.

²⁶ U Beogradu i Vojvodini prosečna veličina domaćinstva je 3 člana, u Zapadnoj Srbiji i Šumadiji 3.2 člana, u Istočnoj Srbiji 3.1, a Jugoistočnoj Srbiji 3.4 člana.

Grafikon 1: Domaćinstva prema ekonomskom tipu

U velikom broju slučajeva (36.6%) u domaćinstvu ispitanice bar jedna osoba je zaposlena kao radnik, u 9% slučajeva neko iz domaćinstva je zaposlen kao službenik ili tehničar, u 4.6% slučajeva u domaćinstvu živi bar jedan zaposleni stručnjak, po 2% domaćinstava ima bar jednog preduzetnika ili samozaposlenog sa registrovanom radnjom/kancelarijom.

Žene različitih starosnih kategorija su relativno ujednačeno zastupljene u ispitivanoj kategoriji: 6% je starosti između 15 i 25 godina, 18% između 26 i 35 godina, 22% između 36 i 45 godina, 30% između 46 i 55 godina i 23% između 56 i 65 godina starosti.

Obrazovni profil žena iz uzorka je nepovoljan – gotovo 60% nema obrazovanje iznad osnovne škole. U poređenju sa ženama iz opšte populacije, među ovima je značajno manje onih sa srednjim, višim i visokim obrazovanjem. Zbog metodoloških razloga poređenje sa podacima za opštu populaciju treba uzeti sa izvesnim oprezom.

Tabela 5: Obrazovna struktura – žene iz uzorka i žene iz opšte populacije, uporedni podaci, u %

Najviša završena škola	Žene iz uzorka	Žene iz opšte populacije
Bez osnovne škole, nezavršena osnovna škola	14.8	20.6
Završena osnovna škola	44.5	24.2
Srednja škola	37.7	43.0
Više škole i fakulteti	3.0	12.2
Ukupno	100	100

Izvor za žene iz opšte populacije: RZS, ARS, 2008

Značajne razlike među ženama u obrazovanju javljaju se u zavisnosti od starosti, pri čemu se uočava tendencija da su mlađe žene, u dobi do 35 godine, generalno bolje obrazovane, odnosno među njima su više zastupljene žene srednjeg obrazovanja, a manje žene samo sa završenom osnovnom školom. Žene bez škole se javljaju samo u dve najstarije starosne grupe.

3.2. Imovina i nasleđivanje

Vlasništvo nad pokretnom i nepokretnom imovinom, posedovanje sredstava za poljoprivrednu proizvodnju, i obrasci nasleđivanja imovine predstavljaju osnovne temelje ukupnog socio-ekonomskog položaja domaćinstava na selu, pa i žena u statusu pomažućih članova domaćinstva. Rezultati istraživanja snažno potvrđuju ovu pretpostavku. Uzorkom su obuhvaćene aktivne žene radnog uzrasta, radno angažovane isključivo u poljoprivrednom radu u okviru domaćinstva. Osnovni nalazi pokazuju da se 92% žena nalazi u statusu pomažućih članova domaćinstva. Preostalih 8% predstavljaju suštinske nosioce poljoprivrednog gazdinstva na osnovu nekoliko kriterijuma: 3% žena su istovremeno vlasnice kuće i zemlje domaćinstva kao i nosioci registrovanog gazdinstva, 2% žena je prešlo iz statusa pomažućeg člana u nosioca domaćinstva zbog gubitka muža i/ili odlaska drugih članova domaćinstva, usled čega su ostale da žive u samačkom domaćinstvu i preostalih 3% žena su registrovani nosioci gazdinstva i suštinski upravljaju poljoprivrednom proizvodnjom na svom gazdinstvu iako nisu vlasnice značajnije površine zemlje u domaćinstvu. Zbog veličine ove grupe žena koje su nosioci poljoprivredne proizvodnje, sistematsko poređenje sa ženama u statusu pomažućih članova domaćinstva neće biti moguće.

Vlasništvo nad nekretninama i automobilima

Izrazita većina domaćinstava iz uzorka živi u vlastitoj kući. Samo 6.4% domaćinstava živi u kući koja nije u vlasništvu nijednog člana domaćinstva. Međutim, tek u 6.4% slučajeva ispitanice su samostalne vlasnice kuće u kojoj žive (gotovo 3/4 ovih žena su nasledile kuću od preminulog muža), u 2% slučajeva one su vlasnice kuće zajedno sa svojim muževima. U najvećem broju slučajeva ispitanice žive u kućama koje su u vlasništvu njihovih supruga ili drugih muških članova domaćinstva.

Tabela 6: Vlasništvo nad kućom u kojoj živi domaćinstvo ispitanice

Vlasnik/ci kuće	%
Kuća nije u vlasništvu domaćinstva	6.4
Ispitanica	6.4
Ispitanica i suprug	2.0
Ispitanica i drugi član domaćinstva	0.4
Suprug	47.5
Drugi ženski članovi domaćinstva	5.2
Drugi muški članovi domaćinstva	25.4
Ostalo/nepoznato	6.7

Disproporcija u vlasništvu nad osnovnom nepokretnošću, tek je vrh ledenog brega koji predstavlja izrazite rodne nejednakosti u posedovanju imovine u domaćinstvima u ruralnim sredinama. Oko 2% ispitanica poseduje neki drugi stambeni prostor, ali se doselilo u kuću supruga. Pored toga, 4.4% domaćinstava iz uzorka poseduju i poslovni prostor, ali je tek u 0.6% slučajeva taj poslovni prostor u vlasništvu ispitanice (u tri slučaja)., Putnički automobil poseduje 70% domaćinstava ali je među njima tek u 6.5% slučajeva vlasnik automobila ispitanica.

Distribucija vlasništva nad kućom odražava klasične *patrilinearne obrasce formiranja domaćinstva*, prema kojima se žene doseljavaju u kuću i domaćinstvo supruga.

Vlasništvo nad zemljom

Zemlja je osnovni faktor proizvodnje za domaćinstva koja se bave poljoprivredom, posebno za ona koja su u potpunosti oslonjena na poljoprivrednu proizvodnju u svojim ekonomskim aktivnostima. Kao što je zakonom definisano, vlasništvo nad zemljom je osnova na kojoj se formalizuje položaj poljoprivrednika i na osnovu koga se stiču prava i obaveze vezane za različite oblike socijalnog osiguranja. Zakon dopušta i mogućnost da se položaj poljoprivrednika formalizuje na osnovu uzimanja zemlje u zakup

Izrazita većina domaćinstava iz uzorka poseduje određenu površinu zemlje. Ipak, 10% domaćinstava ne poseduje vlastitu zemlju, već je uglavnom uzima u zakup ili dobija na korišćenje. Među domaćinstvima koja poseduju zemlju preovlađuju sitan i srednje velik posed.

Tabela 7: Domaćinstva prema vlasništvu nad zemljom

Veličina zemljišnog poseda u ha	% domaćinstava
0	10.1
Do 0.5 ha	8.9
0.51-2 ha	23.1
2.1-5 ha	31.2
Preko 5 ha	26.7
Ukupno	100

Žene iz uzorka u najvećem broju slučajeva nisu uopšte vlasnice zemlje koja se nalazi u posedu domaćinstva – u 84.3% slučajeva ispitanice nemaju nikakvo vlasništvo nad zemljom. Među onim ženama koje poseduju određenu površinu zemlje, preovlađuje sitan posed.

Kada se posmatra grupa žena koja poseduje određenu površinu zemlje, uočava se da 40% ove grupe poseduje zapravo celokupno zemljište domaćinstva, 12.6% poseduje polovinu zemlje domaćinstva, 8.4% poseduje trećinu zemlje, a ostale samo manje delove zemljišnog poseda domaćinstva.

Dominantni princip patrilokalnosti – odnosno preseljenja žena u domaćinstvo muža, *praćen je izraženim odsustvom vlasništva nad zemljom kod žena iz posmatranog uzorka*.

Vlasništvo nad sredstvima za rad

Rodne nejednakosti u pogledu imovine u domaćinstvima ispitanica iz uzorka se konzistentno uočavaju i u vlasništvu nad sredstvima za rad i proizvodnju. Istraživanjem je ispitivano vlasništvo nad različitim sredstvima kojima se domaćinstva angažovana u poljoprivrednoj proizvodnji koriste. Uočava se da su proizvodna sredstva generalno oskudna u domaćinstvima iz uzorka. Pored toga, sredstva za rad i objekti na poljoprivrednom gazdinstvu pretežno su u vlasništvu muških članova domaćinstva.

Tabela 8: Vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju

Sredstvo za rad/proizvodnju	% domaćinstava koja poseduju	% Vlasnika muškaraca	% Vlasnika žena ²⁷
Kombi	2.8	92.3	7.7
Kamion	7.4	100	0
Traktor	63.3	90.5	5.4
Motokultivator	32.1	94.1	3.6
Kombajn	8.5	94.6	5.4
Priključne mašine	46.7	93.7	4.1
Električni aparat za mužu	13.3	95.6	4.2
Moderna štala/svinjac	59.6	84.1	11.0
Silos	2.8	100	0
Mlin	7.2	100	0
Staklenik/plastenik	10.0	93.2	6.6
Farma živine	3.0	100	0

Žene u izrazito malom broju slučajeva poseduju sredstva za proizvodnju, što u velikoj meri odražava odnose moći u ekonomskim tržišnim aktivnostima, ali stvara i nepovoljnu osnovu za njihovo punopravno učešće u odlučivanju o poljoprivrednoj proizvodnji. Važno je napomenuti da domaćinstva čiji su nosioci žene uglavnom ne poseduju značajnija sredstva za rad, a i ono malo što poseduju (traktore, priključne mašine i motokultivatore), često je u vlasništvu muža, sina ili preminule osobe.

Imovinska nejednakost jasno se uočava u aspektu vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, a ona predstavlja važnu osnovu na kojoj se uspostavlja organizacija poljoprivredne proizvodnje na porodičnom gazdinstvu.

Obrasci nasleđivanja imovine

Poreklo uočenih imovinskih nejednakosti nije bilo moguće u potpunosti i detaljno ispitati. Važan proces preko koga se ove nejednakosti uspostavljaju je nasleđivanje imovine. Malobrojna istraživanja ukazala su na nepravične obrasce nasleđivanja u ruralnim sredinama na osnovu kojih žene bivaju lišene imovine (Rajković, Ljubica, 2002).

Istraživanje je potvrdilo da su patrilinarni obrasci nasleđivanja imovine, pre svega kuće i zemlje, još uvek značajno prisutni u ruralnim sredinama. Istraživanjem su ispitivani obrasci nasleđivanja imovine od roditelja, od muža u kategoriji udovica, ali su žene upitane i kako nameravaju da podele imovinu svoje sadašnje porodice, u nameri da se uoči u kojoj meri i same reprodukuju postojeće obrasce nasleđivanja.

Više od polovine ispitanica (55.5%) nije bilo uključeno u procese ostavine i nasleđivanja imovine od roditelja, bilo zbog toga što su roditelji još uvek živi ili zbog toga što nije bilo imovine koja bi se raspoređivala na naslednike. Jedna petina je nasledila zemlju i/ili kuću od roditelja, dok 23% nije nasledilo ništa iako je nasleđivanja u porodici rođenja bilo.

²⁷ Zbir % vlasnika muškaraca i žena nije uvek jednak 100 zato što slučajevi u kojima postoji više vlasnika, ili se sredstvo vodi na preminulu osobu i sl. nisu prikazani.

Tabela 9: Nasledstvo od roditelja

Da li su i šta nasledile od roditelja?	%
Nije bilo nasleđivanja, roditelji su još uvek živi	48.5
Nije bilo nasleđivanja, jer nije bilo imovine	7.0
Nasledila je zemlju	9.4
Nasledila je kuću	3.8
Nasledila je i zemlju i kuću	6.8
Nije ništa nasledila već je nasledio neko drugi	23.0
Ostalo	1.4
Ukupno	100

Kada se posmatra samo grupa žena koja je bila uključena u proces nasleđivanja imovine od roditelja, uočava se da čak 52% žena iz te grupe nije nasledilo ništa, jer je imovina otišla drugim naslednicima.

O obrascima nasleđivanja, govori i način podele imovine roditelja. Naredna tabela pokazuje nejednakost i nepravičnost u nasleđivanju roditeljske imovine, jer kada postoje i muški i ženski naslednici, u izrazito velikom procentu slučajeva imovina u potpunosti ili pretežno biva ostavljena muškim naslednicima.

Tabela 10: Način podele nasledstva kod žena koje su bile u prilici nasleđivanja imovine od roditelja (44.5% uzorka)

Na koji način je podeljena imovina roditelja?	%
Bila je jedino dete i sve je ostalo njoj	8.5
Imovina je ravnopravno podeljena na svu decu	11.7
Sve je ostavljeno muškim, a ništa ženskim naslednicima	43.2
Većina imovine je ostavljena muškim, a manji deo ženskim naslednicima	14.6
Sve je ostavljeno ženskim a ništa muškim naslednicima	0.5
Većina imovine je ostavljena ženskim, a manji deo muškim naslednicima	0.9
Sve je ostavljeno ženskim naslednicama a nije ni bilo muških naslednika	14.6
Ostalo	6.1
Ukupno	100

Izuzetno je značajan podatak da je imovina roditelja podeljena na ovaj način u najvećem broju slučajeva *dogovorom naslednika, a ne testamentom ili presudom suda*. Samo u 19% slučajeva roditelji su testamentom odredili naslednike, dok je u 68% slučajeva podela imovine ishod dogovora naslednika, a u preostalim slučajevima ostavinska rasprava je još u toku. Još više zabrinjava činjenica da su upravo u slučajevima u kojima je sve ili većina imovine ostala muškim, a ništa ili manji deo ženskim naslednicama, u preko 3/4 slučajeva ovakva podela imovine ishod dogovora, u kojima se žene odriču svoje imovine u korist braće i drugih muških naslednika. *Ovo samoodricanje je duboko ukorenjeno u patrijarhalnim porodičnim obrascima, koje očigledno i same žene u velikoj meri reprodukuju.*

Ishod nasleđivanja je povoljniji po žene u slučaju podele imovine preminulog supruga. Međutim, reč je malom broju udovica u uzorku (32) zbog čega nije statistički pouzdano zaključivati o ovim

obrascima nasleđivanja, pa i podatke treba uzeti sa oprezom. Samo u 6 slučajeva imovina je nepravilno ostavljena muškim naslednicima na štetu ispitanice i drugih ženskih naslednica.

Kada je u pitanju podela imovine na decu ispitanica, u 23.4% slučajeva ispitanice su izjavile da će svu imovinu ili većinu imovine ostaviti muškim naslednicima. Nešto manji procenat (21%) je ustvrdio da će imovinu podeliti na decu podjednako bez obzira na pol, 0.8% da će svu ili većinu imovine ostaviti ženskoj deci, 4.7% će ostaviti onome ko ostane na imanju, dok u ostalim slučajevima nema dece, imovine za nasleđivanje ili su deca istog pola. Čini se da je, bar u namerama ispitanica, patrijarhalni model nasleđivanja nešto blaži nego što su njihova iskustva sa nasleđivanjem imovine roditelja. Ipak, reč je samo o njihovim aktuelnim orijentacijama čije ostvarenje zavisi i od volje supruga, drugih članova porodice i domaćinstva, kao i neposrednih okolnosti u kojima će se nasleđivanje realizovati.

Dakle, patrilinearni model nasleđivanja najizraženiji je u podeli imovine roditelja, slabije izražen u nasleđivanju imovine od muža, a gotovo 1/4 ispitanica reprodukuje eksplicitno ovaj model u svojim namerama da podeli imovinu na naslednike. *U značajnoj meri žene same reprodukuju ove modele nasleđivanja imovine, u skladu sa običajnim pravom, odričući se svojih imovinskih prava, što ih uz patrilokalni model formiranja domaćinstva stavlja u nepovoljan imovinski status.*

3.3. Radni status i aktivnosti

Nepovoljno imovinsko stanje žena pomažućih članova domaćinstva, predstavlja i nepovoljnu osnovu za uključivanje u organizaciju rada u poljoprivrednim aktivnostima domaćinstva. Neposedovanje nepokretnosti i ključnih faktora proizvodnje, uz patrilokalni princip formiranja domaćinstva, stavlja ih u podređenu ulogu u organizaciji rada na gazdinstvu. Ono što suštinski razlikuje pomažuće članove domaćinstva od nosilaca poljoprivredne proizvodnje na porodičnom gazdinstvu nije samo neplaćen rad, već i druge značajne komponente: moć odlučivanja o poljoprivrednoj proizvodnji (određivanja vrste, količine, tehnologije proizvodnje, podele rada, rasporeda radnih aktivnosti), autonomija u obavljanju svojih radnih zadataka u datoj podeli rada, kao i odlučivanje o raspodeli prihoda stečenih zajedničkim radom. Zapravo, neplaćen rad tek u kontekstu odlučivanja o proizvodnji i raspodeli prihoda ukazuje na meru eksploatacije pomažućih članova domaćinstva.

Pored toga, važnu determinantu organizacije poljoprivrednog rada na gazdinstvima predstavlja sistem odnosa unutar domaćinstva. Obzirom da su proizvodni rad u domaćinstvu i intimni, porodični odnosi kao i uloge vezane za brigu o domaćinstvu čvrsto isprepletani, to je u značajnoj meri ekonomska organizacija poljoprivredne proizvodnje obeležena i određena odnosima u sferi porodične organizacije.

Pošto je u slučaju žena pomažućih članova domaćinstva i tržišno orijentisan rad neplaćen, kao i kućni rad usmeren na održavanje porodice i domaćinstva, važno je napomenuti da će u ovom poglavlju biti analiziran samo proizvodni poljoprivredni, prihodovno orijentisan rad.

Registracija poljoprivrednog gazdinstva i odlučivanje o poljoprivrednoj proizvodnji

Značajan nalaz istraživanja je podatak da je većina domaćinstava iz uzorka pozitivno odgovorila na mere Vlade usmerene na formalizaciju poljoprivredne proizvodnje preko registracije

poljoprivrednih gazdinstava. Gotovo 2/3 domaćinstava iz uzorka je registrovalo svoje poljoprivredno gazdinstvo.

Tabela 11: Registracija poljoprivrednih gazdinstava

Da li je domaćinstvo registrovalo poljoprivredno gazdinstvo?	%
Da, registrovano je	65.7
Ne, zbog male površine zemlje	15.4
Ne, jer nije završen imovinski spor	4.6
Ne, jer nisu zainteresovani, informisani	8.8
Ostalo	5.5
Ukupno	100

S obzirom da Uredba Vlade predviđa prvenstveno da se kao nosilac gazdinstva registruje osoba koja je vlasnik zemlje, a da su podaci o imovinskom statusu pokazali značajnu isključenost žena iz ovog vlasništva, ne čudi da su gazdinstva pretežno registrovana na muške članove gazdinstva. Kada se posmatra kategorija domaćinstava koja su registrovala poljoprivredno gazdinstvo, u 75% slučajeva gazdinstvo je registrovano na muške članove, u 19% slučajeva na ženske.

Tabela 12: Poljoprivredna gazdinstva prema nosiocu

Nosilac poljoprivrednog gazdinstva	% registrovanih gazdinstava
Ispitanica	14.3
Suprug ispitanice	50.8
Drugi muški član gazdinstva	25.2
Druga ženska članica domaćinstva	5.1
Ostalo	4.6
Ukupno	100

Ukupno 45 žena su registrovani nosioci gazdinstva, pa se detaljnija statistička analiza na ovoj maloj grupi ne može sprovesti. Grubi uvid u karakteristike grupe žena na koje je gazdinstvo registrovano pokazuje sledeće:

- među njima se nalaze žene koje su već uočene kao suštinski nosioci gazdinstva, jer poseduju kuću i zemlju. Ipak, potrebno je napomenuti da u grupi žena koje su vlasnice kuće i zemlje nisu sve registrovale poljoprivredno gazdinstvo.
- žene koje žive u mešovitim domaćinstvima, odnosno drugi članovi su preduzetnici ili zaposleni izvan gazdinstva;
- žene koje žive u čisto poljoprivrednim domaćinstvima, a u većini slučajeva su udovice, razvedene i neudate.

Među domaćinstvima iz uzorka prevlađuje raznovrsna poljoprivredna proizvodnja. Samo 19% domaćinstava je specijalizovano za određenu vrstu poljoprivredne proizvodnje, 38% će zadržati raznovrsnu proizvodnju jer im to odgovara, 33% će zadržati raznovrsnu proizvodnju jer smatra da nema uslova za specijalizovanu, dok 10.5% domaćinstava planira da se u narednom periodu specijalizuje. Specijalizovana proizvodnja ukazuje na snažniju tržišnu orijentaciju, te velika zastupljenost domaćinstava sa raznovrsnom proizvodnjom i slabo izražene namere za buduću specijalizaciju ukazuju na slabu tržišnu orijentaciju, bilo zbog slabijih „preduzetničkih“ sklonosti poljoprivrednika ili zbog nepovoljnih uslova.

Okvir 1: Problemi u organizovanju poljoprivredne proizvodnje (nalazi sa fokus grupnih diskusija)

Glavni problemi u organizaciji poljoprivredne proizvodnje na koje su učesnice fokus grupnih diskusija ukazale su:

- Nedostupnost i nepouzdanost informacija šta treba proizvoditi, odnosno nepoznavanje tržišta. Definisanje šta će se proizvoditi najčešće se oslanja na inerciju – proizvodi se ono što se tradicionalno proizvodilo u datom domaćinstvu ili datom kraju. Ili se pak, u odlukama oslanjaju na neformalne mreže informisanja i kopiranje drugih u selu²⁸. Nedostaju znanja o standardima, modernoj proizvodnji, kvalitetu proizvoda i sl.
- Udaljenost tržišta, predstavlja veliki problem, posebno u selima koja su udaljena od grada. U takvim uslovima otkupljivači lako uspostavljaju monopolski položaj, diktiraju uslove o kojima lokalni proizvođači, posebno zbog odsustva znanja i udruživanja, ne mogu da pregovaraju u svoju korist.
- Mehanizacija je dotrajala, a uslovi za njeno obnavljanje nepovoljni. Ocenjeno je da plaćanje PDV na osnovna sredstva za rad (traktore i drugu opremu) predstavlja značajnu prepreku u obnavljanju mehanizacije.
- U manjem broju slučajeva učesnice su se žalile da njihova gazdinstva nisu dobila naknadu po hektaru zemlje, dok su druga gazdinstva u istom selu dobila. Ocenile su da je ovakva nedoslednost nepravilna.

Muški članovi domaćinstva imaju u najvećem broju gazdinstava odlučujuću ulogu u planiranju poljoprivredne proizvodnje. U 68% slučajeva o poljoprivrednoj proizvodnji odlučuje samostalno suprug ispitanice ili neki drugi muški član domaćinstva. Zajedničko odlučivanje ispitanice i supruga zastupljeno je u vrlo malom broju slučajeva.

Tabela 13: Odlučivanje o poljoprivrednoj proizvodnji

Osoba koja donosi ključne odluke o poljoprivrednoj proizvodnji na gazdinstvu (šta i koliko će se proizvoditi)	%
Ispitanica	16.8
Suprug ispitanice	50.8
Ispitanica i suprug zajedno	3.5
Drugi muški član gazdinstva	17.2
Druga ženska članica domaćinstva	2.3
Više članova zajedno	9.4
Ukupno	100

Među ispitanicama koje su navele da upravo one imaju odlučujuću reč kad je u pitanju planiranje poljoprivredne proizvodnje, 60% su istovremeno i nosioci gazdinstva, pa je vrlo verovatno da je njima u značajnoj meri prepuštena briga o poljoprivredi na gazdinstvu, pogotovo kad su muški članovi zaposleni izvan poljoprivrede. Ipak, za preostali deo ispitanica iz ove grupe teško je utvrditi zbog čega imaju odlučujuću ulogu u planiranju poljoprivredne proizvodnje, posebno kada većina njih ne poseduje lično zemlju. Pošto je u većini ovih slučajeva reč o malim gazdinstvima koja nisu

²⁸ Tako je, na primer, lančanom reakcijom gotovo celo selo Županjevac prešlo sa proizvodnje malina na proizvodnju kupina, da bi se ispostavilo da je odluka bila loša, jer je otkupna cena malina bila znatno bolja.

registrovana, može se pretpostaviti i da je obim poljoprivredne proizvodnje mali, te da ona predstavlja dopunsku delatnost uz redovno zaposlenje pojedinih članova domaćinstva, odnosno da se poljoprivredna proizvodnja u ovim mešovitim domaćinstvima ne tretira kao glavna ekonomska aktivnost.

Radna iskustva i radni angažman žena pomažućih članova domaćinstva

Važno pitanje na koje je istraživanje trebalo da odgovori kada je u pitanju socio-ekonomski status žena pomažućih članova jeste njihovo socijalno poreklo, kao i njihov raniji socio-ekonomski položaj. Odnosno, potrebno je uočiti da li one svojim sadašnjim statusom reprodukuju položaj svojih roditelja, ili su iz njega iskoračile. Veliki broj ispitanica potiče iz poljoprivrednih domaćinstava. U vreme kada su ulazile u kontigent stanovništva radnog uzrasta (15 godina starosti) u 43% slučajeva očevi ispitanica bili su poljoprivrednici. U 44% slučajeva očevi ispitanica u tom uzrastu bili su zaposleni manuelni radnici različitih kvalifikacija.

Više od polovine ispitanica (56%) nije nikada bilo zaposleno, već je svoje radne aktivnosti obavljalo isključivo u poljoprivredi. Međutim, čak 44% ispitanica je u nekom trenutku svog radnog života bilo zaposleno izvan svog poljoprivrednog gazdinstva. Većina ovih žena ostvarilo je *značajan broj godina radnog staža* tokom ove zaposlenosti.

Tabela 14: Dužina radnog staža izvan poljoprivrednog gazdinstva

Broj godina staža iz zaposlenosti van gazdinstva	%
Do 2 godine staža	23.5
Od 2 do 10 godina staža	31.3
Od 10 do 20 godina staža	23.5
Preko 20 godina radnog staža	21.7

Ove žene su uglavnom bile zaposlene kao manuelne radnice različitih kvalifikacija.

Tabela 15: Zanimanje na poslednjem radnom mestu pre prelaska u poljoprivredu

Radno mesto	%
Službenice/tehničarke	19.3
VKV i KV radnice	28.9
PKV i NKV radnice	45.0
Ostalo	6.8
Ukupno	100

Uglavnom su bile zaposlene u industriji (35%), trgovini i ugostiteljstvu (29%), privrednim sektorima koji su snažno istisnuli (posebno žensku) radnu snagu tokom privatizacije i ekonomskog restrukturiranja. Prema podacima prikazanim u studiji o položaju žena na tržištu rada u Srbiji, upravo su ovi privredni sektori istisnuli iz statusa zaposlenosti najveći broj žena. Kod nezaposlenih žena sa prethodnim radnim iskustvom, u 2004. godini, 32.6% radilo je u prerađivačkoj industriji, 30.5% u trgovini, a gotovo 10% u ugostiteljstvu (Babović, 2007).

Izloženi podaci ukazuju na dva značajna aspekta socio-ekonomskog položaja žena iz uzorka:

- sa stanovišta međugeneracijske pokretljivosti, njihov položaj pokazuje da u velikom broju slučajeva one ostaju na istom položaju kao i roditelji

- o sa stanovišta unutargeneracijske pokretljivosti uočava se da je značajan broj žena, iskusio *silaznu društvenu pokretljivost*, odnosno da je zbog gubitka posla bio prinuđen na status pomažućeg člana domaćinstva.

Gubitak posla i ograničavanje radne aktivnosti na poljoprivredu unutar gazdinstva brojne žene na fokus grupamnim diskusijama su doživele kao značajno pogoršanje socijalnog statusa. Kako će nešto kasnije biti ilustrovano i podacima istraživanja, njihovo ponovno zapošljavanje u uslovima nepovoljnog tržišta rada je gotovo nemoguće, a zatvaranje u okvire gazdinstva dovodi do gubitka veština, socijalnih kontakata i nezavisnih izvora prihoda.

Okvir 2: Žene imaju reč – gubitak zaposlenja (nalazi sa fokus grupnih diskusija)

„Naše žene su se puno zatvorile u kuće. Ostale su bez posla kao i ja. Svaka ima malu bašticu oko kuće. Tu se proizvodi ono malo da se ima u kući...Smeta mi kad bih bila samo pralja, kuvarica, šnajderka. Volim ja i da skuvam i da napravim deci neki kolač, ali volim i da dva sata dnevno budu moja. Žene ceo dan provedu u kući, medju stokom, u bašti, decu šalju u prodavnicu. One su nazadovale strašno. Ne mogu ni da razgovaraju“. (Lovćenac)

„Mnogo mi nedostaje angažman, povezivanje sa ljudima (otkad je ostala bez posla). Sada sam pomagač u kući. Svi su ukućani zaposleni. Nedostaje mi kontakt sa ljudima. Nekako sam se isključila. Smeta mi.“ (Bačka Topola)

„Kad sam bila zaposlena, puno sam radila, imala i malu decu i radila sve u kući i na zemlji. Sve sam stizala i imala sam para.“ (Donje Crniljevo)

„Žene će ovde pre otići na farmu pilića da rade za 10.000 nego da ostanu u kući. To je bolje, imaju svoj novac i onda ih i muž drugačije gleda.“ (Novo Grahovo)

Radne aktivnosti na poljoprivrednom gazdinstvu

Žene iz uzorka su u većini slučajeva vrlo intenzivno uključene u poljoprivrednu proizvodnju na gazdinstvu. Zakon o radu predviđa da radna nedelja traje 5 radnih dana, a da radni dan, po pravilu traje 8 sati (Zakon o radu, član 55). Ovaj zakon se ne primenjuje na žene pomažuce članove domaćinstva, ali ukazuje na standarde u pogledu radnog vremena sa kojima je potrebno uporediti ovu grupu. Tek 18% žena manje od 5 dana u nedelji obavlja poljoprivredne poslove, dok čak 65% to čini svih 7 dana u nedelji.

Tabela 16: Prosečan broj dana rada nedeljno u poljoprivredi u sezoni poljoprivrednih radova

Broj radnih dana u nedelji	%
Manje od 5	18.2
5 radnih dana	6.7
6 radnih dana	9.8
7 radnih dana	65.3
Ukupno	100

Dakle, 75% žena iz uzorka radi više od zakonom propisanih 5 radnih dana u nedelji. Prema zakonu o radu, punim radnim vremenom smatra se 40 radnih sati u toku nedelje (Zakon o radu, član 50). Istraživanje je pokazalo da više od polovine žena iz uzorka radi duže od punog radnog vremena.

Tabela 17: Dužina radnog vremena u toku nedelje u sezoni poljoprivrednih radova

Radno vreme	%
Manje od punog radnog vremena	44.8
Puno radno vreme (40 sati nedeljno)	2.3
Duže od punog radnog vremena	52.9
Ukupno	100

Ipak, samo 43% žena ocenjuje da je mnogo opterećena poljoprivrednim poslovima, 41% ocenjuje da je osrednje, a 16% da je malo opterećena radom u poljoprivredi. Čak 30% žena koje rade duže od punog radnog vremena ocenjuje da je osrednje opterećeno, a 3.5% da je malo opterećeno radom u poljoprivredi. Njihova naviknutost da rade dugo i naporno, očigledno je pomerila subjektivne percepcije iznad zakonom propisanih standarda.

Istraživanjem je ispitivana i vrsta poslova koje žene obavljaju u poljoprivredi. Upitane su da navedu do 5 poslova koje najčešće obavljaju i da navedu sa kim najčešće te poslove obavljaju. Tek 9.4% žena je navelo manje od 3 vrste poljoprivrednog rada, dok je 55% žena navelo svih 5 poslova. Žene najčešće obavljaju poslove u bašti i voćnjaku (43% od svih odgovora), potom poslove oko živine i stoke (32% svih odgovora), a najmanje poslove u njivi (25% svih odgovora). U najvećem broju slučajeva ove poslove žene obavljaju same, a potom sa suprugom, pri čemu se razlike javljaju u zavisnosti od vrste posla. Žene najčešće obavljaju same poslove oko živine i stoke (41% od svih odgovora), potom poslove u bašti i/ili voćnjaku (39% svih odgovora), a na kraju poslove na njivi (35% svih odgovora). Sa mužem najčešće obavljaju poslove na njivi (30%), potom u bašti i/ili voćnjaku (29%) i na kraju poslove oko živine/stoke (27%). Značajnije razlike ne postoje u obavljanju ovih poslova sa drugim članovima domaćinstva, bilo da je reč o muškim ili ženskim članovima (svi se kreću oko 10%).

U nesrazmeri je sa ovakvim oblicima obavljanja poljoprivrednih radova odlučivanje o rasporedu obavljanja tih istih radova. Samo u 19% slučajeva ispitanice su tvrdile da same određuju kada će šta od poljoprivrednih poslova obavljati, dok su ostale istakle da odluke o tome najčešće donose muževi.

Tabela 18: Odlučivanje o rasporedu poljoprivrednih radova

Osoba koja donosi ključne odluke o rasporedu poljoprivrednih radova na gazdinstvu (šta će se kada raditi)	%
Ispitanica	19.0
Suprug ispitanice	48.7
Ispitanica i suprug zajedno	3.5
Drugi muški član gazdinstva	16.7
Druga ženska članica domaćinstva	2.4
Više članova zajedno	9.4
Ukupno	100

Razlika u odnosu na odlučivanje o tome šta će se proizvoditi je vrlo mala. I u određivanju rasporeda rada muški članovi gazdinstva imaju glavnu reč – oni određuju rasporede rada u 65.4% slučajeva. Egalitarni model odlučivanja između supružnika javlja se i ovog puta samo u 3.5% slučajeva.

Učesnice na fokus grupnim diskusijama su u najvećem broju slučajeva izrazile nezadovoljstvo svojim radnim uslovima. Odsustvo radnog vremena, prava na odmor, bolovanje, odsustvo ličnih prihoda i težina posla, ključni su problemi na koje su ukazale.

Okvir 3: Žene imaju reč – uslovi rada (učesnice fokus grupa)

„Kako da se osećamo zadovoljno? Što se tiče dece u redu, a što se tiče rada to ne d’o bog! Što god radiš ništa ti nije plaćeno. Da bude zadovoljan samo ko je lud. Samo goli život. Radno vreme nam se ne zna. Ne možemo ni u banju da idemo. Nemaš ni čime da odeš, a nema ni vremena. Nema nikakvih primanja.“ (Donje Crniljevo)

„Mlađe žene više rade u kući, a starije na njivi i oko stoke. Njima je dosadno napolju što rade od sunca, od znoja, umore se... Nama je dosadno u kući, više ne znaš ni šta da kuvaš, ni šta da spremaš, ni kad da pereš sudove...Nema tu neke velike razlike, sada da je nekom teže a nekom lakše, svima se smrkne ono što radiš.“ (Sirogojno)

„Mnogo smo zauzete. Mnogo posla. Odričeš se svega i eto živiš. Kažem živiš, a ne uživaš.“ (Donje Crniljevo)

Podaci ukazuju na iznenađujuće *malu autonomiju u radu žena u statusu pomažućih članova domaćinstva*. Ne samo da *ključne odluke o vrsti, obimu poljoprivredne proizvodnje donose muškarci, već oni donose odluke i o rasporedu aktivnosti* unutar uspostavljene podele rada.

3.4. Potencijal i spremnosti za radni angažman van porodičnog gazdinstva

Većina žena iz uzorka ne traži aktivno zaposlenje izvan poljoprivrednog gazdinstva. U ukupnom uzorku 74% žena je izjavilo da ne traži posao, a najčešći razlozi za to su: briga o domaćinstvu, porodici i poljoprivredi (u 25% slučajeva), nezainteresovanost za zaposlenje (13%), subjektivna procena da nemaju odgovarajuće kvalifikacije, zdravstveno stanje ili godine (13%), sumnja da mogu pronaći posao preko NSZ (10%), eksplicitno ili implicitno neslaganje muža da se zaposli (5.7%), dok ostale žene nisu sigurne ili pak navode neke druge razloge.

Iako prema podacima 25% žena aktivno traži posao, broj onih koje su prijavljene na evidenciju Nacionalne službe za zapošljavanje je veći - 37%. To znači da četvrtina žena koje su prijavljene na evidenciju NSZ zapravo i ne pokušava da se zaposli. Žene, koje aktivno traže zaposlenje to najčešće čine preko Nacionalne službe za zapošljavanje, a potom preko svojih socijalnih mreža.

Izrazita većina žena (82.6%) nije informisana o programima aktivnog zapošljavanja Nacionalne službe za zapošljavanje, što ukazuje i na činjenicu da ove informacije nema 39% žena koje aktivno traže zaposlenje. Zamoljene da navedu programe aktivnog zapošljavanja o kojima su obaveštene, žene su najčešće navele programe prekvalifikacije (za njih je čula trećina žena iz uzorka), programe samozapošljavanja i preduzetništva i kurseve računara (njih je navelo po 31.4% žena), programe kreditiranja poljoprivrednika navelo je 29% žena, a programe podizanja sposobnosti traženja posla navelo je 16% žena.

Većina žena (57%) koje su obavestene o nekom od programa aktivnog zapošljavanja tu informaciju dobila je od Nacionalne službe za zapošljavanje, 24% je za programe saznalo preko medija, 18% saznalo je od ukućana, suseda, prijatelja, a preostale (1%) od neke druge organizacije. Svega 6.5% žena je učestvovalo u nekom od programa aktivnog zapošljavanja koje uglavnom organizovala Nacionalna služba zapošljavanja.

Spremnost na preduzetništvo i samozapošljavanje

Istraživanjem su se nastojale ispitati i preduzetničke inklinacije žena pomažućih članova domaćinstva, odnosno spremnosti da započnu neki samostalan posao. Samo je 21% žena izjavilo da razmišlja o nekom samostalnom poslu. Interesantno je da su najvažniji motivi za pokretanje sopstvenog posla vezani za potrebu da se obezbedi sopstvena zarada ili sigurniji opstanak, bolji ekonomski položaj. Nije zanemarljiv ni broj onih žena koje bi pokrenule sopstveni posao zbog veće autonomije u radu.

Tabela 19: Razlozi zbog kojih žene razmišljaju da započnu samostalan posao

Razlog za pokretanje sopstvenog posla	% žena koje razmišljaju
Da bi radila ono što želi	9.5
Zbog boljeg opstanka, preživljavanja	34.7
Zbog zarade	40.0
Da bi bolje iskoristila svoje veštine i znanja	6.3
Da bi mogla samostalno da odlučuje šta će da radi	5.3
Ostalo	4.2
Ukupno	100

Kada se motivi boljeg opstanka, preživljavanja i ostvarivanja zarade sagledaju zajedno, kao motiv ekonomske sigurnosti ili samostalnosti, onda se uočava izrazita većinska zastupljenost ekonomskog motiva (gotovo 3/4 žena koje razmišljaju o samostalnom poslu). Snaga ekonomskog motiva postaje jasnija, kada se ima na umu ograničen pristup finansijskim resursima domaćinstva o kome će nešto kasnije biti više reči.

Među ženama koje su iskazale nespornost da se upuste u sopstveni posao, samo 15% tvrdi da im zapravo odgovara sadašnji radni angažman, preostale ispitanice uglavnom navode druge prepreke za odluku o otpočinjanju samostalnog posla. Najčešće se navodi nedostatak finansijskog kapitala (36%), potom nedostatak ideja, znanja i veština (15%), nepovoljne društvene uslove (11%), starost i nepovoljno zdravstveno stanje (10%), dok nespornost na rizik i brigu o porodici kao prepreke navodi po 3.3% žena koje ne razmišljaju o započinjanju samostalnog posla.

Kada se spremnost žena iz uzorka na započinjanje samostalnog posla uporedi sa nalazima radnih spremnosti opšte populacije iz drugih istraživanja, uočava se da je ona značajno niža. Istraživanje Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu pokazalo je da je u uzorku opšte populacije 45% ljudi spremno na samozaposlenost, a 35% na preduzetništvo (Bolčić, Silvano, 2004: 129). Žene su generalno manje spremne na ove oblike samostalnog posla nego muškarci. Dok je 38% žena iskazalo spremnost za samozaposlenost, istu spremnost iskazalo je 53% muškaraca. Istovremeno, 44% muškaraca je iskazalo spremnost na preduzetništvo, dok je to učinilo 30% žena na uzorku populacije Srbije (Babović, 2007: 84).

Značajno niže spremnosti na samostalan posao žena pomažućih članova u poljoprivredi ne iznenađuju, s obzirom da su različita istraživanja pokazala da su ove spremnosti niže kod ranjivih

grupa kojima nedostaju znanja, ekonomski i socijalni kapital. Upravo su ove vrste spremnosti najizraženije kod osoba koje su već zaposlene i koje se iz već solidnog položaja na tržištu rada lakše upuštaju u samostalan posao, investirajući svoj socijalni kapital i znanje o datom tržištu, pored ekonomskog kapitala. Već pomenuto istraživanje ISIFF pokazalo je da čak 58% *zaposlenih* u Srbiji je spremno na samozaposlenost, a polovina na preduzetništvo (Bočić, 2004: 129).

Rezultati istraživanja o položaju žena pomažućih članova na poljoprivrednim gazdinstvima, ukazuju međutim, da je spremnost ovih žena daleko veća za uključivanje u različite oblike zadrugarstva.

Spremnost na zadrugarstvo

S obzirom da razvoj modernog zadrugarstva predstavlja značajan faktor razvoja ruralnih sredina obeleženih sitnim poljoprivrednim posedom, oskudnim finansijskim resursima domaćinstava za krupnija tehnološka ulaganja, smanjenim mogućnostima zapošljavanja izvan poljoprivrede na aktuelnom tržištu rada, istraživanjem su ispitivane i sklonosti žena da se uključe u zadružne oblike organizacije rada. Izrazita većina žena iz uzorka nije bila uključena u zadruge (94%), dok je 4.8% bilo uključeno u poljoprivredne zadruge a 1.2% u ne-poljoprivredne zadruge. Samo 14% žena tvrdi da je informisano o mogućnostima osnivanja zadruga, a te informacije su u najvećem broju slučajeva dobile iz svojih socijalnih mreža: od komšija, prijatelja (44%), ukućana (17%), dok je manji broj ispitanica ove informacije saznao preko medija (16%), od NSZ i neke druge organizacije (po 7.1%).

Žene iz uzorka pokazuju znatno veću spremnost da se uključe u zadruge nego da se upuste u samostalno preduzetništvo: 33% bi želelo da se uključi u poljoprivrednu zadrugu, dok bi 45% želelo da osnuje zadrugu sa drugim ženama iz sela. Većina ispitanica ima već i ideju čime bi takva zadruga trebalo da se bavi: u 37% slučajeva to bi trebalo da budu zadruge tradicionalnih zanata i umeća (ručni rad, domaća radinost), u 26% slučajeva ispitanice bi želele da to bude poljoprivredna zadruga, 10% bi želelo da zadruga bude specijalizovana za cvečarstvo, a 5% za kulinarstvo. Preostale ispitanice ili nisu sigurne čime bi zadruga trebalo da se bavi, ili navode druge delatnosti.

Interesantno je da socijalne usluge nisu prepoznate kao moguća delatnost ženskih zadruga, iako bi potreba za različitim socijalnim uslugama (oblici podrške starima, briga o deci i sl.) u ruralnim sredinama sa slabim servisima socijalnih usluga trebalo da predstavljaju dobro tržište za ženske zadruge.

Ipak više od polovine žena iz uzorka nije spremno da se uključi u žensku zadrugu, a razlozi koje navode kao prepreke su raznovrsni. Upravo je važno uočiti ove prepreke, kako bi mere i programi promocije ženskog zadrugarstva mogli da se adekvatno profilišu i usmere na otklanjanje nekih od navedenih prepreka.

Tabela 20: Razlozi nespremnosti da se osnuje zadruga zajedno sa drugim ženama iz sela

Razlog	% žena koje nisu spremne
Nema ideje, znanja i/ili veština	18.2
Društveni uslovi nisu povoljni	14.4
Zbog starosti, lošeg zdravlja	11.1
Nema informacije šta je potrebno za osnivanje	6.3
Nema sredstava	5.2

Nespremnost na rizik	2.2
Ne zna, nije zainteresovana	17.4
Zbog loših odnosa sa drugim ženama	4.1
Odgovara im sadašnji posao	10.0
Ostalo	11.1
Ukupno	100

Navedeni podaci jasno ukazuju da veliki broj žena koje nisu spremne da se uključe u neki od oblika zadrugarstva navodi razloge koji proističu iz neinformisanosti ili subjektivne procene da ne poseduju odgovarajuće veštine i ideje. Informisanje o zadrugarstvu, obuka za odgovarajuće poslove u oblasti poljoprivredne proizvodnje (npr. cvečarstvo, ekološka proizvodnja i sl.), socijalnih usluga ili umetničkih zanata, usluga vezanih za razvoj lokalnog turizma i sl., moglo bi značajno da promeni orijentacije kod žena koje u sadašnjim uslovima nisu spremne na ovu opciju.

Okvir 4: Žene imaju reč – samostalnije radne aktivnosti

„Svaka žena bi imala želju, ali da može nekom da proda i zaradi. Mi ne bi mogli ništa da isporučimo od toga ovde. Daleko smo od grada. Treba veliki novac da se uloži, pa treba na tržište da se iznese, a treba i ostalo što se radi u domaćinstvu, njiva, bašta, stoka, pa bi bilo teško“. (Županjevac)

Meni bi odgovaralo da ja predam u zadrugu moje proizvode. To bi mogla, pored svoje bašte koju i onako pobacam pola, mogla bi malo da povećam i to da predam u zadrugu. Mogle bi na primer da se dogovorimo da predamo boraniju a neko da vozi na pijacu. Ovako nema šanse da vozim ja sama 40 km. Možda bi onda i deca prihvatila da ostanu. Ali nema niko da nas uputi. (Donje Crniljevo)

Za podsticanje žena pomažućih članova domaćinstva na traženje povoljnijih rešenja za obavljanje radnih aktivnosti i ekonomsko osnaživanje, potrebno je, pored informisanja o mogućnostima, raditi i na podizanju njihovih kvalifikacija i veština. Rezultati istraživanja pokazuju da žene iz uzorka generalno nedovoljno poseduju znanja i veštine koje se u savremenim uslovima smatraju važnim elementima kulturnog kapitala za obezbeđivanje boljeg položaja na tržištu rada i u sferi ekonomskih aktivnosti. Jedina značajno prisutna veština kod izrazite većine žena jesu tradicionalni ručni rad i umeće izrade rukotvorina. Ove veštine predstavljaju i vredan resurs koga treba imati u vidu kod podsticaja na zadrugarstvo ili druge oblike radnog angažovanja izvan domaćinstva.

Tabela 21: Posedovanje znanja i veština

Znanje/veština	% žena koje poseduju veštinu/znanje
Ručni rad, šivenje	84.8
Izrada umetničkih predmeta	8.6
Umeju da voze automobil	23.8
Umeju da voze traktor	25.3
Govore strani jezik	20.8
Umeju da se služe računarom	16.6

Podaci o znanjima i veštinama žena pomažućih članova domaćinstva ukazuju na slabo uključivanje u edukativne programe, te usvajanje veština koje se tradicionalno neformalno prenose među samim ženama unutar domaćinstva. Intenzivnije uključivanje u različite edukativne programe, barem

mlađe seoske populacije, i posebno mlađih žena na selu, treba da bude jedna od važnih komponenti programa usmerenih na ruralni razvoj.

Okvir 5: Inicijative žena za unapređenje rada (nalazi sa fokus grupnih diskusija)

Razgovori sa ženama u okviru fokus grupnih diskusija ukazali su na neke značajne probleme ali i mogućnosti unapređenja radnih aktivnosti.

Iako je većina učesnica intenzivno uključena u poljoprivrednu proizvodnju na gazdinstvu i održavanje kuće i porodice, brojne učesnice već imaju značajnih iskustava u nekim oblicima samostalnog rada. Mnoge su proizvodile rukotvorine, ručne radove, pletiva koje su prodavale, bilo samostalno ili organizovano (kao npr. u Sirogojnu). Pored toga, žene koje su nekada bile zaposlene, kao i žene iz pojedinih gazdinstava sa oskudnijim resursima za poljoprivrednu proizvodnju često nastoje da diversifikuju svoje radne aktivnosti, radeći dopunski na održavanju tuđih domaćinstava (spremanje, čuvanje dece), ili obavljajući poljoprivredni rad za druge, za nadnicu. Ova iskustva mogu predstavljati dobru osnovu za snaženje njihovih autonomnih radnih potencijala.

Pored toga, same učesnice su ocenile da hobiji, aktivnosti u slobodno vreme mogu predstavljati dobar početak za neki samostalan posao. Ti hobiji se opet kreću od ručnih radova, uzgajanja cveća, kulinarstva, i sl. One su istovremeno ocenile da ove veštine i interesovanja mogu biti dobro polazište za neki nov samostalan ili dodatan posao.

Pojedine žene su ocenile da u pokušaju da u okviru gazdinstva pokrenu neku svoju autonomnu delatnost u početku dovodi do negodovanja ukućana, posebno muževa, ali da kad posao počne da donosi prihode, negodovanje nestaje. Same su ocenile da bi ulazak novca u domaćinstvo kroz radne inicijative žena ne samo osnažio ekonomski celo domaćinstvo, već i njihov položaj unutar domaćinstva.

Istovremeno, učesnice su ocenile da im nedostaju znanja, informacije i organizacija kroz koju bi mogle uspešnije razvijati ovakve autonomnije poslove. Žene iz nerazvijenijih sela, pasivnije u pogledu samostalnijih radnih angažmana, su ocenile da bi bile spremne sve da rade ukoliko bi im neko rekao šta da proizvode i da ih obuču za takvu proizvodnju. Ocenile su da bi im bile potrebne žene sa izraženijim preduzetničkim ili menadžerskim sposobnostima da ih organizuju, jer one uglavnom bi više volele samo da proizvode, ali ne i da organizuju.

Učesnice su istakle da nemaju informacija o tome kako se mogu osnovati udruženja, zadruge, mikro preduzeća, o organizacijama i institucijama koje daju podršku za to. Ne znaju kako se prave biznis planovi, traže krediti i sl.

Jedna od važnih komponenti ruralnog razvoja jeste umrežavanje, udruživanje, interesno povezivanje i organizovanje stanovništva angažovanog u poljoprivrednoj proizvodnji, inače sklonog da se zatvori u relativno samodovoljnu porodičnu organizaciju rada u okviru gazdinstva. Udruživanje je značajno iz višestrukih razloga:

- o omogućuje bolji protok informacija o tržištu, tehnologiji, relevantnim uslovima, propisima, dostupnim fondovima, programima, razmenu iskustava i sl.

- omogućuje definisanje zajedničkih interesa i njihovu zaštitu
- omogućuje pokretanje akcija usmerenih na poboljšanje uslova rada i položaja
- podstiče opšti nivo građanske participacije i aktivnog odnosa prema zajednici
- omogućuje organizovanje sadržaja potrebnih za lokalni kulturni život, rekreaciju i razonodu.

Učesnice u fokus grupnim diskusijama ukazale su na brojne probleme vezane za socijalno povezivanje u ruralnim sredinama i aktivan odnos prema sopstvenom položaju, tako i prema razvoju svoje lokalne sredine.

Okvir 6: Problemi udruživanja i organizovanja žena u ruralnim sredinama (nalazi sa fokus grupnih diskusija)

Učesnice su ukazale su na sledeće probleme socijalnog povezivanja, udruživanja i aktiviranja žena u ruralnim sredinama:

- Žene uključene u poljoprivredni rad u gazdinstvima se žale na izolovanost, preveliku usmerenost na poljoprivredni rad i održavanje domaćinstva i nedovoljnu socijalnu povezanost sa drugima izvan domaćinstva.
- Žene se žale na nedostatak vremena za socijalni angažman ili čak druženja izvan domaćinstva zbog prevelike opterećenosti radom.
- Kod žena iz sela Centralne Srbije, osim ove socijalne funkcije i druženja, nije iskazana svest o potrebama udruživanja koja bi omogućila bolje radne uslove, nove radne inicijative.
- Žene koje su u nekom periodu svog života bile zaposlene, posebno su se žalile na pasivnost i isključenost koja prati njihovo ograničavanje na rad unutar gazdinstva.
- Žene iz Vojvođanskih sela su znatno više istakle potrebe da se organizuju i aktiviraju, kao i da kroz forme ženskih organizacija, zadruga, mogu pronaći povoljnija rešenja za svoj nezadovoljavajući radni status.
- Žene se ne uključuju u udruženja poljoprivrednika. Samo je jedna učesnica fokus grupnih diskusija ukazala na značaj ovakvog udruženja, kao organizacije značajne za podršku, informisanje, a ona ujedno predstavlja i jedinu žensku članicu udruženja poljoprivrednika.

Pojedine ženske organizacije upravo imaju za cilj podsticanje razvoja civilnog sektora i zadrugarstva među ženama u ruralnim sredinama. NVO „Hera“ iz Bačke Topole u svom regionu nastoji da poveže preko 40 različitih ženskih organizacija, od onih više tradicionalnih, usmerenih na ručni rad i humanitarne aktivnosti u selu, preko udruženja mlekarica i poljoprivrednica drugih profila, do modernijih oblika organizacija uključenih u lokalni razvoj, etno turizam, etno modu i sl. Aktivisti ove organizacije ukazali su na nesklonost žena u ruralnim sredinama u većini slučajeva da se ponašaju preduzetnički, koristeći na bolji način sopstvena znanja, veštine i resurse. Ukazali su na potrebu da se posebnim edukativnim programima obučavaju (naročito mlađe žene višeg obrazovanja) da preuzimaju uloge etno-menadžera ili etno-preduzetnika, povezujući lokalne ženske resurse sa širim tržištima.

4. Socijalna prava žena u statusu pomažućih članova

Mada se pojam socijalnih prava može shvatiti u širem smislu tako da obuhvati i neka od prava iz prethodnog poglavlja, kao što su pravo na rad, pravo na privatnu imovinu, obrazovanje i sl., ovde se pojam socijalnih prava koristi u užem smislu (social welfare rights) i obuhvata pravo na zdravstveno, penzijsko-invalidsko osiguranje, kao i prava na oblike socijalne pomoći u slučajevima kada je to potrebno.

4.1. Pristup zdravstvenoj zaštiti

Pravo na zdravstvenu zaštitu institucionalno je regulisano preko zdravstvenog osiguranja. Zakon o zdravstvenom osiguranju definiše uslove obaveznog zdravstvenog osiguranja na način koji ženama angažovanim u poljoprivrednoj proizvodnji na gazdinstvima omogućuju da ostvaruju lično obavezno zdravstveno osiguranje ukoliko su registrovane poljoprivrednice, odnosno nosioci gazdinstva, ili da ovo osiguranje ostvaruju preko člana porodice, bilo da je reč o zaposlenom izvan poljoprivrede ili registrovanom poljoprivredniku. Opet, da bi bile registrovane poljoprivrednice, one treba da poseduju katastarski uknjiženu zemlju i plaćaju katastarski porez, što kao što su ranije pokazali rezultati istraživanja u statusu pomažućih članova domaćinstva najčešće nije slučaj.

Rezultati istraživanja u ovom aspektu su zabrinjavajući. Čak 17.8% žena iz uzorka nema zdravstveno osiguranje – 16.6% je nekad bilo, ali sada nije zdravstveno osigurano, dok 1.2% ispitanica nikada nije ni imalo zdravstveno osiguranje. Kao najvažniji razlozi zbog kojih žene nemaju zdravstveno osiguranje navedeni su: nedostatak novca za uplatu osiguranja (19%), nedostatak novca za plaćanje poreza (19%), neformalno bavljenje poljoprivredom (14%), nespремnost ukućana da uplaćuju ispitanici osiguranje (4.8%), dok preostali odgovori ukazuju na inertnost, neznanje i čak odsustvo ideje o važnosti posedovanja zdravstvenog osiguranja (odgovori poput “ne znam”, “zbog nemarnosti”, i sl.).

Postavlja se pitanje kako se žene bez zdravstvenog osiguranja leče kada je to potrebno. Čak 22% žena bez zdravstvenog osiguranja se “leče same”, 57% plaća posete privatnom lekaru, a 20% plaća uslugu u državnim ambulantom i bolnicama. Može se pretpostaviti da ovakav pristup lečenju ne predstavlja zadovoljavajuću zdravstvenu zaštitu ovog dela populacije. Prilikom subjektivne ocene svog zdravstvenog stanja 15.7% žena iz ove grupe ocenilo je svoje zdravlje kao loše ili vrlo loše, 32.6% boluje od neke hronične bolesti, a 17% je zbog bolesti u poslednjih 6 meseci bilo sprečeno da obavlja poslove. Čak 43% ovih žena ne zna na koji način može da ostvari pravo na zdravstveno osiguranje, preostalih 57% ima informacije o tome, ali ne uspeva i da obezbedi sebi zdravstveno osiguranje.

Žene koje nemaju zdravstveno osiguranje ne razlikuju se značajno od ostalih žena niti u pogledu zastupljenosti hroničnih bolesti, niti u pogledu subjektivne ocene zdravlja. Nešto više od trećine žena iz celog uzorka (34.3%) boluje od neke hronične bolesti – najčešće od kardiovaskularne. Pri subjektivnoj oceni zdravstvenog stanja, 16.6% žena iz celog uzorka ocenjuje svoje zdravlje kao loše ili vrlo loše, 45.8% kao osrednje, a 37.6% kao dobro ili vrlo dobro.

Kada se posmatraju načini na koje žene koje poseduju zdravstveno osiguranje regulišu to pravo, uočava se da u najvećem broju slučajeva to čine preko supruga. Onda kada preko svog statusa

regulišu zdravstveno osiguranje, to češće čine na osnovu statusa nezaposlenih koji obezbeđuju prijavljivanjem kod NSZ, nego na osnovu svoje registrovane poljoprivredne delatnosti.

Tabela 22: Način ostvarivanja prava na zdravstveno osiguranje

Osnov preko koga ostvaruju zdravstveno osiguranje	% žena koje imaju zdravstveno osiguranje
Preko supruga	53.9
Lično, kao registrovana poljoprivrednica	9.1
Lično, kao registrovana nezaposlena	16.4
Preko drugog muškog člana porodice	4.1
Preko drugog ženskog člana porodice	0.6
Ostalo	15.9
Ukupno	100

U celom uzorku, 27% žena nije obavešteno na koji način može da ostvari pravo na svoje zdravstveno osiguranje. Među ženama koje su obaveštene o načinima ostvarivanja zdravstvenog osiguranja, te informacije u najvećem broju slučajeva dobile su od Nacionalne službe za zapošljavanje i ukućana.

Tabela 23: Izvori informisanja o mogućnostima ostvarivanja zdravstvenog osiguranja

Izvor	% žena koje su informisane o zdravstvenom osiguranju
Nacionalna služba za zapošljavanje	26.4
Ukućani	26.4
Prijatelji, poznanici, rođaci	6.7
Centar za socijalni rad	12.9
Republički zavod za zdravstveno osiguranje	12.1
Opštinska administracija	5.9
Mediji	7.9
Ostalo	1.7
Ukupno	100

Činjenica da čak 17% žena iz uzorka nema zdravstveno osiguranje je zabrinjavajuća. Iako poređenja treba uzeti sa oprezom, poslednja Anketa o životnom standardu pokazala je da u opštoj populaciji Srbije 6% stanovnika nema zdravstveno osiguranje (RZS, AŽS, 2008). To ukazuje da je odsustvo zdravstvenog osiguranja u kategoriji žena pomažućih članova domaćinstva zastupljeno značajno iznad proseka za opštu populaciju. Rezultati Ankete o životnom standardu pokazali su da sledeće grupe beleže učešće osoba bez zdravstvenog osiguranja veće od proseka za Srbiju: stanovnici ruralnih sredina (10%), stanovnici ispod linije siromaštva (14%), Romi (17%), nezaposleni (11%). Žene angažovane u poljoprivrednim gazdinstvima kao pomažući članovi time se svrstavaju u red marginalizovanih društvenih grupa u aspektu obuhvaćenosti zdravstvenim osiguranjem.

4.2. Pravo na penzijsko-invalidsko osiguranje

Prema Zakonu o penzijsko-invalidskom osiguranju, žene angažovane u poljoprivrednim gazdinstvima mogu da ostvare ovo pravo ukoliko imaju registrovanu poljoprivrednu delatnost, ili ukoliko odgovarajući srodnik u domaćinstvu ima registrovanu poljoprivrednu delatnost, te kao član

porodice mogu da regulišu ovo pravo. Žene iz uzorka su znatno manje informisane o penzijsko-invalidskom osiguranju nego o zdravstvenom. Čak 44% nije obavješteno na koji način može da reguliše ovo socijalno pravo. One koje su informisane o mogućnostima ostvarivanja penzijsko-invalidskog osiguranja informacije su najčešće dobile od neke državne institucije.

Tabela 24: Izvori informisanja o mogućnostima ostvarivanja zdravstvenog osiguranja

Izvor	% žena koje su informisane o PIO
Nacionalna služba za zapošljavanje	13.9
Ukućani	24.1
Prijatelji, poznanici, rođaci	14.2
Centar za socijalni rad	10.9
Republički PIO fond	14.2
Opštinska administracija	8.0
Mediji	10.9
Ostalo	3.8
Ukupno	100

Ranije je nagovešteno da je istraživanjem obuhvaćen i jedan broj žena koje su već ostvarile pravo na penziju, ali su i dalje angažovane u poljoprivrednoj proizvodnji na svom gazdinstvu kao pomažući članovi domaćinstva. One su uključene u uzorak iz dva razloga: zbog činjenice da suštinski obavljaju aktivno rad pod istim uslovima kao i žene koje nisu ostvarile penziju i kojima je status pomažućih članova jedini status, kao i zbog činjenice da način na koji su ostvarile penziju predstavlja značajan podatak koga treba ustanoviti. U celom uzorku 13% žena ostvarilo je penziju. Polovina ovih žena je ostvarila porodičnu penziju (najčešće preko muža, a potom preko drugog člana porodice), četvrtina je ostvarila poljoprivrednu penziju, a 18% invalidsku (ostalih 7% nisu precizirale vrstu penzije). Dakle, uočava se da se penzija dvostruko češće ostvaruje preko supruga ili drugog člana porodice nego na osnovu ličnog PIO osiguranja.

Rezultati istraživanja pokazuju da je stanje u pogledu ostvarivanja prava na penzijsko-invalidsko osiguranje žena iz uzorka krajnje nepovoljno – izrazito mali procenat uplaćuje ovo osiguranje – tek nešto više od 7%.

Tabela 25: Žene prema ostvarivanju prava na PIO (bez onih koje već primaju neku penziju)

Da li uplaćuju penzijsko-invalidsko osiguranje?	%
Ne uplaćuju i nikad nisu ni uplaćivale	66.1
Ranije su uplaćivale ali sada više ne uplaćuju	26.8
Upaćuju državno PIO	6.4
Upaćuju privatno PIO	0.7
Ukupno	100

Kao najčešći razlog zbog koga ne uplaćuju penzijsko-invalidsko osiguranje javlja se nedostatak novca. Čak 75% žena koje ne uplaćuju penzijsko-invalidsko osiguranje navelo je da nema novaca za to, 14% je navelo da ne zna kako bi mogle da regulišu svoje PIO, dok je 5% navelo da nema zakonskih osnova jer poljoprivredna delatnost gazdinstva nije registrovana.

Žene koje uplaćuju PIO, ovo pravo najčešće ostvaruju preko muža (u 42% slučajeva), potom preko sopstvene registrovane poljoprivredne delatnosti (29%), i na kraju preko drugog člana porodice (23%).

4.3. Socijalna zaštita

Pažnja je u istraživanju usmerena samo na tri glavna oblika materijalne pomoći, tj. na zastupljenost dečjeg dodatka, materijalnog obezbeđenja porodice i jednokratne pomoći koja se dodeljuje ugroženim domaćinstvima na nivou opštine. Rezultati pokazuju da su domaćinstva, odnosno porodice žena iz uzorka vrlo malo uključena u ove oblike socijalne zaštite, te da 11% domaćinstva iz uzorka prima dečiji dodatak, dok nijedno domaćinstvo ne prima materijalno obezbeđenje porodice, niti je primalo jednokratne oblike socijalne pomoći od opštine. Važno je napomenuti da je u poređenju sa opštom populacijom Srbije zastupljenost dečjeg dodatka nešto viša u domaćinstvima iz uzorka. Prema podacima Ministarstva za rad i socijalnu politiku, u 2007. godini dečji dodatak je u Srbiji primalo 8.2% građana. U istom periodu materijalno obezbeđenje porodice primalo je 1.4% porodica u Srbiji.

Na osnovu dostupnih podataka ne može se zaključiti da li je slabo prisustvo navedenih oblika materijalne zaštite posledica bar minimalno zadovoljavajućeg materijalnog stanja ispitivanih domaćinstava ili eventualnih zakonskih ograničenja i komplikovanih procedura zbog kojih ova domaćinstva ne uspevaju da ostvare pravo na navedene oblike socijalne zaštite. Ovom problemu, kao i dostupnosti drugih oblika socijalne zaštite u ruralnim sredinama trebalo bi posvetiti posebnu pažnju u posebnim istraživanjima.

Učesnice na fokus grupama istakle su da se u poređenju sa zaposlenima osećaju diskriminisano u pogledu ostvarivanja brojnih prava, a posebno socijalnih. Nije im dostupna kvalitetna zdravstvena zaštita, lekovi, nemaju službe podrške poput obdaništva, socijalnih usluga za stare, osobe sa invaliditetom i slično.

Okvir 7: Žene imaju reč – ugrožena prava

„Naše žene nisu prijavljene kao radnice, nemaju prava na trudničko, ni porođiljsko odsustvo. Žene koje su zaposlene imaju pravo na održavanje trudnoće, a žene na selu ne. Zato se i manje odlučuju na rađanje. Ima slučajeva kada žene moraju da održavaju trudnoću pa ne mogu da rade. Posebno što su u pitanju teški fizički poslovi. Tada je potrebno plaćati osobu koja je zamenjuje u radu, a to je veliki trošak.“ (Bačka Topola)

„Ja sam domaćica, pa me brine šta kad ostarimo. Svi koji su zaposleni dobijaju penziju. Čula sam da u Švedskoj domaćice dobijaju penziju. (Na pitanje da li je domaćica ili zaposlena odgovara:)...doma... i domaćica sam i radim na njivi i vozim traktor.“ (Mol)

„Ne plaća niko (PIO osiguranje). Plaćala sam 6 godina. Više ne plaćamo. Ne plaća ni nosilac (gazdinstva). Ne može se... 130.000 treba da platim, nemam. Moj svekar je plaćao redovno, pre godinu dana predao (zahtev za penziju), a još nije dobio. A to je malo, 6-7 hiljada. I kome da se obratiš ti? Kad odeš gledaju te belo. Gledaju nas kad odemo negde... bilo gde da odeš, gledaju te belo.“ (Donje Crniljevo)

„Odakle da se uplati penzija kad ne mogu da kupim ni džak brašna?“ (Trnava)

„Dok možeš da radiš moći ćeš da živiš. Kad više ne možeš da radiš, nećeš moći ni da živiš.“ (Donje Crniljevo)

Opisano stanje u pogledu regulisanja osnovnih socijalnih prava, koja su pritom zakonom definisana kroz oblike obaveznog osiguranja, krajnje zabrinjava. Značajan broj žena nema zdravstveno osiguranje što dovodi u pitanje njihovu elementarnu zdravstvenu zaštitu, a *dve trećine ne uplaćuje penzijsko-invalidsko osiguranje, čime ostaju potpuno nezaštićene u slučaju povreda i invaliditeta, a materijalnu zbrinutost u starosti mogu da temelje isključivo na nekom obliku porodične penzije* ukoliko nadžive supruga ili drugog člana porodice na osnovu čijeg izdržavanja stiču ovo pravo.

5. Položaj žena u domaćinstvu i njihovi životni stilovi

Slika o socijalnom položaju i socijalnim pravima žena u statusu pomažućih članova domaćinstva ne može biti potpuna bez uvida u njihov položaj i uloge unutar domaćinstva. Njihov radni i privatni život u ovakvoj organizaciji tesno se prepliću, a odnosi moći preslikavaju iz jedne sfere u drugu.

Kao što je ranije istaknuto, žene iz uzorka žive u domaćinstvima većim od prosečnih domaćinstava u Srbiji, ali i složenijim prema unutrašnjoj srodničkoj strukturi.

Tabela 26: Srodnička struktura domaćinstava – uporedni podaci za uzorak i opštu populaciju Srbije (u %)

Tip domaćinstva	Uzorak opšte populacije	Uzorak žena pomažućih članova
Samačka	10.4	2.6
Bračni par bez dece	24.5	9.2
Nuklearne porodice	31.7	29.0
Proširena domaćinstva	30.0	59.2
Nesrodnička, ostala	3.4	-
Ukupno	100	100

Izvor za opštu populaciju: Milić, Anđelka, 2004:321-324.

Samačka domaćinstva su u razvijenim društvima sveta u izrazitom porastu, pre svega zbog porasta celibatera, povećanja prosečnih godina pri stupanju u brak i sl. (Milić, 2004:321). Međutim, među samačkim domaćinstvima žena angažovanih u poljoprivredi u okviru domaćinstva se pretežno nalaze starije žene, udovice. Bračni parovi bez dece takođe su značajno manje zastupljeni u uzorku iz ovog istraživanja nego u opštoj populaciji, dok se najmanja razlika javlja kod domaćinstava koja predstavljaju nuklearne porodice, odnosno roditelja ili bračnog para sa decom. Prema bračnom statusu, većina žena je udata (86%), potom slede udovice sa 7%, dok su neudate, razvedene i žene koje žive u vanbračnim zajednicama slabo zastupljene.

Porodična struktura i organizacija u domaćinstvu predstavljaju osnovni okvir unutar koga se uređuju odnosi članova kako u sferi privatnosti tako i u ekonomskoj organizaciji rada na gazdinstvu. Poglavlje o položaju u sferi poljoprivredne proizvodnje, odnosno prihodovnih aktivnosti pokazalo je neravnopravan položaj žene u ekonomskoj organizaciji rada na gazdinstvu.

U ovom poglavlju se analiziraju odnosi u sferi porodične organizacije i održavanja domaćinstva. Cilj je da se ustanovi kako se uspostavljaju odnosi moći i dodeljuju uloge vezane za reprodukciju domaćinstva, kakvi kulturni modeli i vrednosni stite oblikuju postojeće odnose i uloge i napokon, kako izgledaju životni stilovi ispitivanih žena, u datom kontekstu. S obzirom da žene rade na porodičnom gazdinstvu kao neplaćena radna snaga, pre svega se postavlja pitanje, u kojoj meri i na koji način imaju pristup finansijskim resursima domaćinstva.

5.1. Pristup finansijskim resursima

Upravljanje novcem u domaćinstvu predstavlja jedan od važnih pokazatelja odnosa moći. Autori koji su se posebno bavili ovim aspektom odnosa u domaćinstvu, uočili su da se često razdvajaju strateška i operativna funkcija upravljanja kućnim budžetom. Prva se odnosi na ključnu kontrolu nad novcem u domaćinstvu, koja se ispoljava u donošenju strateških odluka kako će se novac raspoređivati, dok druga predstavlja raspolaganje novcem na tekućoj osnovi i u okvirima strateški

postavljenih ciljeva i principa (Vogler, u Anderson et al., 1994: 227-228). Na osnovu rezultata empirijskih istraživanja, autorka je uočila da, za razliku od ranijih perioda kada je muškarac najčešće bio jedini zaposlen i u potpunosti nosio obe funkcije, te ženi dnevno davao novac za potrošnju i/ili džeparac, u savremenim društvima često dve različite osobe nose ove funkcije upravljanja budžetom. U savremenim domaćinstvima koja počivaju na neravnopravnim odnosima između parova, najčešći obrazac podele uloga u upravljanju kućnim budžetom predstavlja prepuštanje operativne funkcije ženi i zadržavanje strateške uloge u rukama muškaraca. Važno je pomenuti, da je u kontekstu društva Velike Britanije autorka istovremeno uočila značajan porast broja domaćinstava u kojima se javlja demokratski model upravljanja kućnim budžetom, u kome partneri dele i strateške i operativne funkcije upravljanja budžetom.

U domaćinstvima iz uzorka izrazito preovlađuju centralizovani budžeti, odnosno novac od svih prihoda se sliva u jednu kasu bilo da je reč o jednom fizičkom mestu na kome se novac drži, jednom bankovnom računu ili se prosto nalazi pod kontrolom jedne osobe iz domaćinstva. Čak 79% domaćinstava svoje finansije uređuje po sistemu centralizovanih budžeta, u 8% domaćinstava članovi samo deo novca daju u zajedničku kasu, dok deo zadržavaju za sebe, a u 13% domaćinstava svako svoj novac zadržava za sebe, ali postoji dogovor o tome ko šta plaća. Dominantni model centralizovanih budžeta odslikava i centralizovane, odnosno hijerarhijske odnose moći u domaćinstvu uprkos činjenici da su ova domaćinstva u većini slučajeva višeporodična, odnosno proširena domaćinstva sa složenim odnosima unutar i između porodičnih nukleusa.

Operativno upravljanje novcem, u svakodnevnoj potrošnji u domaćinstvima iz uzorka prepušteno je u većem broju slučajeva ženama nego muškarcima.

Tabela 27: Raspolaganje novcem u svakodnevnoj potrošnji (izvršno upravljanje budžetom)

Ko raspoređuje novac za svakodnevnu potrošnju?	%
Ispitanica	44.5
Suprug ispitanice	29.4
Drugi ženski članovi domaćinstva	3.8
Drugi muški članovi domaćinstva	9.9
Zajedno ispitanica i suprug	3.2
Zajedno više članova domaćinstva	7.5
Ostalo	1.7
Ukupno	100

Uočava se da je zajedničko odlučivanje supružnika ili više članova domaćinstva o svakodnevnoj raspodeli novca prisutno samo u 11% slučajeva. Međutim, slika je obrnuta kada je u pitanju strateško upravljanje novcem domaćinstva.

Tabela 28: Strateško odlučivanje o raspodeli novca

Ko donosi strateške odluke o budžetu?	%
Ispitanica	16.1
Suprug ispitanice	48.6
Drugi ženski članovi domaćinstva	1.6
Drugi muški članovi domaćinstva	15.8
Zajedno ispitanica i suprug	5.3
Zajedno više članova domaćinstva	12.0
Ostalo	0.6
Ukupno	100

Žene donose ključne odluke o raspoređivanju novca u 17.7% slučajeva, dok muškarci to čine u 64.4% domaćinstava. Interesantno je uporediti ove podatke sa podacima za opštu populaciju iz već citiranog istraživanja ISIFF. Iako podaci nisu u potpunosti uporedivi u kategorijama zajedničkog odlučivanja, oni se mogu uporediti po tipu budžeta i po učešću muškaraca i žena u operativnim, odnosno strateškim odlukama o raspodeli budžeta domaćinstva. U uzorku opšte populacije zastupljenost centralizovanih budžeta iznosi 79% i identična njihovom učešću u uzorku žena pomažućih članova (Babović, 2007: 128-129). Raspodela novca za svakodnevnu potrošnju i u uzorku opšte populacije gotovo je ista kao i u uzorku žena pomažućih članova: u opštoj populaciji ženama je prepušten ovaj vid raspoređivanja novca u 46% slučajeva, a u uzorku žena na poljoprivrednim gazdinstvima u 48% slučajeva. Međutim, značajna razlika između dva uzorka se javlja u strateškom odlučivanju o raspodeli novca. U opštoj populaciji ove odluke su u rukama muškaraca u polovini domaćinstava, dok u domaćinstvima iz uzorka žena pomažućih članova muškarci imaju stratešku kontrolu nad novcem u 64% slučajeva.

Postavlja se pitanje kako u ovakvim uslovima žene dolaze do novca kada im je potreban za neke lične troškove? Gotovo polovina žena iz uzorka (47.8%) traži novac od muža, 33% ima sopstvene fondove iz kojih uzima novac za ovakve prilike, 10% uzima iz zajedničke kase, dok ostale uzimaju novac od drugih ukućana (češće muških nego ženskih). Žene koje su navele da imaju sopstveni fond za ovakve prilike, taj novac najčešće obezbeđuju od prodaje poljoprivrednih proizvoda ili plaćenim radom u drugim gazdinstvima.

Učesnice na fokus grupnim diskusijama ukazale su na osobenosti finansijskih problema: odsustvo nezavisnih prihoda, oskudnost prihoda u domaćinstvu, ograničen pristup novcu u domaćinstvu, nemogućnost da imaju potrošački status kao i zaposleni i kao nosioci domaćinstva - pojedine banke daju kreditne kartice samo nosiocima domaćinstva, a potrošački krediti često ostaju nedostupni za žene u statusu pomažućih članova domaćinstva.

Okvir 8: Žene imaju reč: pristup novcu i finansijski problemi

„Ja kao nosilac poljoprivrednog gazdinstva, to je moj posao, ja tu radim, to je moja plata, ja to zaradim na pijaci. Sad, ja hoću da kupim veš mašinu, ulazim u prodavnicu. Tražim da kupim veš mašinu na 10 meseci, pitaju me gde radim, ja im kažem na svom gazdinstvu, na svom imanju, a oni kažu da ne može. Zašto ne mogu? Neka nastavnica isto završila fakultet kao ja, isto prima platu kao ja, moj novac isto vredi kao njen, zašto ona može a ja ne mogu?“ (Mol)

(Od koga traže novac kad im je potreban?) „Od muža, ako ima. Mali crni fond postoji, ali to je malo, ne možeš da kupiš nešto veliko.“ (Donje Crniljevo)

„Ja žalim što nisam radila. To jedino. Žao mi je što nisam radila, što nemam svoj dinar. Ti ljudi na selu ne misle da li ženi nešto treba, oni samo gledaju nešto u kući u domaćinstvu da treba da se radi. Ne bi ti ja mogla sad da idem da kupim bluzu ili cipele. Prvo mora sve da se kupi za kuću.“ (Zlakusa)

„Ako sam ja svesna da sam ja dužna za ovo i da sam ja dužna za ono, onda neću ni da tražim. Dok sve platimo, ne ostane ništa. Nema ništa, trpi, čuti.“ (Donje Crniljevo)

Ovakav pristup novcu domaćinstva ukazuje na značajnu uskraćenost žena u statusu pomažućih članova domaćinstva u pristupu novčanim resursima domaćinstva. Štaviše, *njihov ograničen pristup novcu u čijem su sticanju učestvovala intenzivnim radom*, kako je pokazalo poglavlje o radnim aktivnostima, *predstavlja istovremeno i direktnu meru eksploatacije*.

5.2. Odlučivanje o kućnim pitanjima i obavljanje kućnih poslova

Dok u većini domaćinstava muškarci imaju dominantnu moć u odlučivanju o poljoprivrednoj proizvodnji, vrsti i obimu proizvodnje, rasporedu rada članova u poljoprivrednim aktivnostima, dok zadržavaju stratešku kontrolu nad finansijskim resursima domaćinstva, ženama se u značajnijoj meri prepuštaju odluke koje se odnose na kućna i porodična pitanja, ali i obavljanje kućnih poslova.

Iako se u domaćinstvima iz uzorka češće ženama prepuštaju odluke o uređenju stambenog prostora, podele prostorija među članovima domaćinstva, određivanja namene korišćenja prostorija (recimo: gde sme da se jede, gde se primaju gosti, gde se igra i sl.), izbor dodatnih aktivnosti dece i sl., uočava se da je u ovim aspektima života u domaćinstvu u značajnijoj meri pristupno i zajedničko odlučivanje više članova, dogovaranje.

Tabela 29: Odluke o kućnim i porodičnim pitanjima

Predmet odlučivanja	Ko najčešće odlučuje? (u%) ²⁹		
	Žene	Muškarci	Zajedno
Preuređenje stambenog prostora	50	20	30
Podela prostora na članove domaćinstva	43	16	38
Način korišćenja prostorija ³⁰	47	14	36
Način provođenja godišnjeg odmora	22	19	30
Školovanje dece	38	18	37
Dodatne aktivnosti dece	42	16	34

Međutim, kada je reč o obavljanju kućnih poslova vezanih za održavanje domaćinstva, za brigu o deci i starima, uočava se izraziti patrijarhalni model podele rada u domaćinstvu u kome gotovo sav kućni rad obavljaju žene.

Tabela 30: Obavljanje kućnih poslova – domaćinstva iz uzorka

Vrsta kućnog posla	Ko najčešće obavlja? (u%) ³¹		
	Žene	Muškarci	Zajedno
Kuvanje	98	1	1
Pranje sudova i veša	97	1	2
Čišćenje, spremanje kuće	96	2	2
Peglanje veša	97	1	2
Briga o maloj deci	93	4	3
Kontrola školskih obaveza dece	89	8	3

²⁹ Procenti redova ne daju uvek zbir 100 zato što odgovori pod ostalo nisu prikazani (npr. deca odlučuju sama, ne idemo na letovanje i sl.).

³⁰

³¹ Procenti redova ne daju uvek zbir 100 zato što odgovori pod ostalo nisu prikazani (npr. deca odlučuju sama, ne idemo na letovanje i sl.).

Briga o starima	88	6	6
-----------------	----	---	---

Kada se podaci o podeli kućnog rada iz ovog istraživanja uporede sa podacima iz istraživanja ISIFF na reprezentativnom nacionalnom uzorku, uočava se da je patrijarhalni model izraženiji u seoskim domaćinstvima, mada i opšti uzorak pokazuje veoma izražen patrijarhalni model podele kućnog rada.

Tabela 31: Raspodela kućnih poslova – nacionalni uzorak (u%)

Vrsta kućnog posla	Obavljaju žene	Obavljaju muškarci	Obavljaju zajedno	Ostalo
Kuvanje	80.9	2.6	6.0	10.4
Pranje	80.0	2.8	7.1	10.1
Čišćenje	75.9	3.4	9.7	10.9
Peglanje	80.5	2.6	5.8	11.1
Nega male dece	72.9	2.6	20.8	3.8
Briga o školskim obavezama	72.2	9.3	14.1	4.4

Izvor: Babović, 2005: 148

Imajući u vidu težinu poljoprivrednog rada koji obavljaju žene iz uzorka, kao i činjenicu da više od polovine žena radi u poljoprivredi duže od prosečnog radnog vremena, a da istovremeno obavlja gotovo sve kućne poslove, onda je jasno da je svakodnevni život ovih žena obeležen izuzetnim radnim opterećenjem. Međutim, važno je uočiti da su patrijarhalni vrednosni sistemi koji reprodukuju radne uloge kako u prihodovnom radu domaćinstva tako i u kućnom radu usmerenom na održavanje domaćinstva, prisutni kod velikog broja žena iz uzorka.

Tabela 32: Slaganje sa stavovima koji iskazuju patrijarhalnu vrednosnu orijentaciju. u %

Slaganje	Stav	
	„Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac“	„Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama“
Uopšte se ne slažem	10.0	6.8
Delimično se ne slažem	21.7	18.3
Niti se slažem niti se ne slažem	6.6	9.0
Delimično se slažem	34.7	39.2
U potpunosti se slažem	26.9	26.7
Ukupno	100	100

Čak 72% žena se delimično ili potpuno slaže sa stavom da je prirodnije da muškarac bude zaposlen nego žena onda kada je samo jedan supružnik zaposlen. Pripisivanje muškarcima uloga u sferi javnosti a ženama u sferi privatnosti spada u jednu od bazičnih vrednosti patrijarhalnosti u pogledu dodeljivanja radnih uloga. Sa drugim stavom se slaže delimično ili u potpunosti 66% žena, što takođe ukazuje na prihvatanje patrijarhalne vrednosne orijentacije da briga o domaćinstvu spada u domen ženske odgovornosti.

5.3. Slobodno vreme

Slobodno vreme, odnosno vreme izvan rada u poljoprivredi i kućnog rada, žene iz uzorka provode pretežno u pasivnim oblicima zabave, odmora i druženjima. Najomiljenija aktivnost u slobodno

vreme za više od 2/3 žena je gledanje TV programa, koje se smatra pasivnim oblikom provođenja dokolice. Iza ove aktivnosti sledi druženje sa prijateljima i susedima, zatim odmor, izrada rukotvorina, pa opet aktivnosti vezane za ulepšavanje doma i negovanje cveća, ovaj put kroz formu odabrane hobi-aktivnosti. Vrlo je zanimljivo da nešto veći broj žena radije igra kompjuterske igrice nego što priprema kulinarske specijalitete, mada su obe aktivnosti izrazito malo zastupljene.

Tabela 33: Omiljene aktivnosti u slobodno vreme

Vrsta aktivnosti	% slučajeva ³²
Gledanje TV programa	67.7
Šetnja	22.5
Spavanje, leškarenje, dremanje	36.1
Čitanje novina	11.4
Druženje s prijateljima, susedima	52.4
Druženje s rodbinom	13.1
Odlazak u pozorište	0.6
Šoping	4.2
Bavljenje sportom, rekreacijom	1.8
Posećivanje kafane	0.2
Čitanje knjiga	11.2
Izlazak u kafić	2.8
Uređivanje, ulepšavanje doma, negovanje cveća	18.7
Ručni rad, uradi sam aktivnosti	24.9
Izlazak u diskoteku ili klub	0.2
Dodatno obrazovanje, usavršavanje	0.2
Priprema kulinarskih specijaliteta	2.8
Pecanje	0.2
Izleti u prirodu, druge gradove	1.6
Gledanje filmova na videu, DVD, računaru	1.6
Igranje kompjuterskih igrica	3.0

Malo je istraživanja o slobodnom vremenu i stilovima života seoske populacije sa kojima bi se rezultati ovog istraživanja mogli uporediti. Jedno pak, davno istraživanje Instituta za društvene nauke, sprovedeno još 1977. godine, pokazalo je da poljoprivrednike odlikuje tradicionalni životni stil koga karakteriše podređenost potrošnje i zadovoljavanja ličnih potreba radu (Pešić, Vesna, 1977). Autorka je utvrdila da je dokolica ovog društvenog sloja difuzna (promenljiva u odnosu na sezonu radova) i običajna – vezana za određene rituale ili običaje. Uglavnom je jednolična i unapred definisana, a najviše je usmerena na socijabilnost – neposredno okupljanje i razgovore. Slobodno vreme se najviše troši na odmor da bi se obnovila energija za ponovni rad (Pešić, 1977).

Može se reći da se ni nakon 30 godina ovaj životni stil nije u suštini promenio. Najvažnija razlika u odnosu na vreme u kojem je životne stilove poljoprivrednika anlaizirala Vesna Pešić, je prodor televizije i centriranje slobodnog vremena oko televizijskih programa. Ostale komponente životnih stilova – podređivanje potrošnje radu, odmaranje da bi se moglo ponovo raditi i druženje i dalje su ključni elementi životnog stila ruralnog stanovništva angažovanog u poljoprivredi pa i ruralnih žena.

³² Reč je o višestrukim odgovorima (ispitanice su mogle da navedu do tri omiljene aktivnosti), pa zbir prelazi 100%.

6. Zaključak

Istraživanje o ženama iz ruralnih sredina angažovanim isključivo u poljoprivrednoj proizvodnji u okviru svojih porodičnih gazdinstava ukazuje na njihov nepovoljan društveni položaj u svim ključnim aspektima. Izrazita većina ovih žena (92%) nalazi se u takozvanom statusu pomažućih članova domaćinstva, koji podrazumeva neplaćeni rad u porodičnom poslu.

Veoma je važno istaći da je njihov socijalni položaj prvenstveno determinisan karakteristikama socijalnog položaja poljoprivrednih domaćinstava. Kao što je pokazala Anketa o životnom standardu ova domaćinstva bez zemljišnog poseda ili sa malim zemljišnim posedom natprosečno su izložena riziku od siromaštva. Održavanje tradicionalnih, sitnih, raznovrsnih, slabo tržišno orjentisanih oblika proizvodnje stvaraju nepovoljnu ekonomsku osnovu za ukupan socijalni položaj ovih domaćinstava. Naporan, intenzivan rad sa neizvesnim ili oskudnim prihodima nije karakterističan samo za žene u statusu pomažućih članova domaćinstva, već za sve aktere uključene u poljoprivrednu proizvodnju u okviru porodične organizacije rada. Ostvarivanje socijalnih prava u uslovima oskudnih resursa i nesigurnog materijalnog položaja domaćinstva otežano je za sve aktere koji svoj položaj temelje na poljoprivrednom radu u okviru privatnih gazdinstava.

Međutim, istraživanje je imalo za cilj da se detaljnije sagledaju karakteristike položaja žena u ovakvim domaćinstvima. Nalazi istraživanja upućuju na sledeće najvažnije zaključke:

- **Rodne imovinske nejednakosti su veoma izražene** – žene u statusu pomažućih članova domaćinstva najčešće nisu vlasnice kuća u kojima žive, ne poseduju zemlju, a ni sredstva za proizvodnju. Ovi resursi, od ključnog značaja ne samo za životni standard i uslove, već i za osnovnu ekonomsku aktivnost i regulisanje ekonomskog statusa, najčešće su u vlasništvu muža ili drugih muških članova domaćinstava. Imovinske nejednakosti su u velikoj meri posledica patrijarhalnih obrazaca nasleđivanja imovine roditelja u kojima ženski naslednici u značajnoj meri bivaju isključeni iz nasleđivanja, kao i patrilinearnog modela formiranja domaćinstva, koji podrazumeva preseljenje žena u domaćinstvo supruga. Istraživanje je pokazalo da same žene u velikoj meri legitimišu ovakve obrasce nasleđivanja, jer se prilikom dogovora o raspodeli imovine odriču svog nasleđstva.
- **Poljoprivredna gazdinstva se najčešće ne registruju na žene.** Svakako je značajan nalaz istraživanja da je većina domaćinstava iz uzorka pozitivno odgovorila na mere Vlade usmerene na formalizaciju poljoprivredne proizvodnje preko registracije poljoprivrednih gazdinstava. Gotovo 2/3 domaćinstava je registrovalo svoje poljoprivredno gazdinstvo. Međutim, samo u 19% slučajeva registrovani nosilac poljoprivrednog gazdinstva je žena.
- **Žene su intenzivno uključene u poljoprivrednu proizvodnju na gazdinstvima.** Istraživanje je pokazalo da su žene iz uzorka, u većini slučajeva vrlo intenzivno uključene u poljoprivrednu proizvodnju. Nešto više od polovine žena iz uzorka radi više od punog radnog vremena definisanog Zakonom o radu, a čak 65% svih sedam dana u nedelji obavlja poljoprivredne poslove u sezoni radova. To ih pre čini punopravnim nosiocima rada na gazdinstvu nego pomažućim članovima u suštinskom smislu.
- **Žene najčešće ne odlučuju o poljoprivrednoj proizvodnji.** Uprkos intenzivnoj uključenosti u poljoprivrednu proizvodnju na gazdinstvu, koja ih pre svrstava u punopravnog nego pomažućeg člana domaćinstva, ove žene su u većini slučajeva isključene iz odlučivanja o proizvodnji. Ne

samo da u većini slučajeva ne utiču na odluke o tome šta i koliko će se proizvoditi, već su i njihovi rasporedi radnih aktivnosti u okvirima uspostavljene podele rada propisani od strane drugih, najčešće muških članova domaćinstva. Njihov rad se u većini slučajeva odvija u uslovima malih i srednjih gazdinstava sa mešovitom, nespecijalizovanom proizvodnjom i uz oskudna proizvodna sredstva. Ovakvi uslovi rada čine njihov položaj još nepovoljnijim. Važno je istaći da ipak žene imaju mogućnost da planiraju proizvodnju i donose neke odluke u onim slučajevima kada je reč o poljoprivrednoj proizvodnji kao dopunskoj ekonomskoj aktivnosti, odnosno kad su drugi članovi domaćinstva zaposleni izvan gazdinstva.

- **Položaj pomažućeg člana domaćinstva najčešće nije izbor, već zadatak ili nužda.** Sa stanovišta međugeneracijske pokretljivosti, u velikom broju slučajeva one ostaju na istom položaju kao i roditelji. Sa stanovišta unutargeneracijske pokretljivosti uočava se da je značajan broj žena, iskusio *silaznu društvenu pokretljivost*, odnosno da je zbog gubitka posla bio prinuđen na status pomažućeg člana domaćinstva. Čak 44% ispitanica je ranije bilo zaposleno u industriji, trgovini i ugostiteljstvu.
- **Izrazita većina žena ne pokazuje interes da se zaposli izvan gazdinstva.** Čak 3/4 žena iz uzorka ne traži posao, iako je manji broj njih formalno prijavljen na evidenciju Nacionalne službe za zapošljavanje. Ipak, 1/4 žena aktivno traži posao, uglavnom preko NSZ i socijalnih mreža. Samo mali broj žena učestvovao je u programima iz aktivnih mera tržišta rada. Generalno obrazovne karakteristike ove grupe su vrlo nepovoljne, obzirom da gotovo 60% žena iz uzorka nema obrazovanje iznad osnovne škole. To svakako ograničava njihove šanse da se zaposle. Dodatna znanja i veštine koje se vrednuju na savremenim tržištima rada, poput upotrebe kompjutera, znanja jezika, i sl. su vrlo slabo zastupljene u istraživanoj grupi, što inače niske šanse za zapošljavanje dodatno oslabljuje. Ono što je njihova tradicionalno, visoko zastupljeno umeće jeste izrada rukotvorina.
- **Žene ne pokazuju značajnu spremnost da se upuste u preduzetništvo, ali su većinski zainteresovane za udruživanje u zadruge.** Samozaposlenost i preduzetništvo nisu pogodne forme zapošljavanja žena iz uzorka, obzirom da je tek 20% iskazalo samo načelnu spremnost da se odvaži na samostalan posao. Preostala većina nije spremna na ovaj korak zbog nespemnosti na rizik, sumnje u sopstvene sposobnosti, nedostataka ideja i sredstava. Važno je ipak, da kod žena koje su iskazale ovu vrstu spremnosti glavni motiv predstavlja potreba za zaradom i sigurnijim ekonomskim položajem. Sa druge strane, žene su iskazale visoku spremnost da se udružuju u različite oblike zadruga. Čak 2/3 bi se uključilo u poljoprivrednu zadrugu ili bi sa drugim ženama iz sela osnovale zadrugu. Značajan broj njih već ima i ideju čime bi se ta zadruga bavila – uglavnom ručnim radom, cvečarstvom, nekim vrstama poljoprivredne proizvodnje i sl.
- **Značajan broj žena nema zdravstveno osiguranje.** Prema učešću osoba bez zdravstvenog osiguranja, ova grupa se svrstava u red najugroženijih društvenih grupa u pogledu obuhvaćenosti zdravstvenim osiguranjem. Čak 17% žena iz uzorka nema zdravstveno osiguranje, a u slučaju bolesti leči se samostalno ili plaća posete privatnim lekarima, ili pak plaća za zdravstvene usluge u državnim ustanovama. Više od četvrtine žena nije informisano o mogućnostima obezbeđivanja zdravstvenog osiguranja.
- **Izuzetno veliki broj žena ne uplaćuje penzijsko-invalidsko osiguranje.** Među ženama iz uzorka, 13% već prima penziju i to uglavnom porodičnu. Posebno zabrinjava činjenica da među preostalim ženama čak 93% ne uplaćuje ovo osiguranje. *Na ovaj način one ostaju potpuno*

nezaštićene u slučaju povreda i invaliditeta, a materijalnu zbrinutost u starosti mogu da temelje isključivo na nekom obliku porodične penzije ukoliko nadžive supruga ili drugog člana porodice na osnovu čijeg izdržavanja stiču ovo pravo. Najveći broj žena tvrdi da ne uplaćuje ovo osiguranje zbog nedostatka novca, a kao ostali razlozi javljaju se neinformisanost i neformalna poljoprivredna delatnost domaćinstva.

- **Među ispitivanim oblicima socijalne zaštite, registrovano je da domaćinstva iz uzorka primaju samo dečji dodatak.** Obuhvaćenost dečjim dodatkom je u poređenju sa opštom populacijom iznad proseka, dok ostali oblici materijalne pomoći nisu uopšte zastupljeni. S obzirom da ruralna domaćinstva koja poseduju manje od 1 ha zemlje čine 70% siromašnih, ovu bi pojavu trebalo posebno istražiti.
- **Žene imaju ograničen pristup finansijskim resursima domaćinstva.** U većini domaćinstava budžeti su centralizovani a ključnu kontrolu nad njima imaju najčešće muški članovi domaćinstva. Ženama iz domaćinstva se češće prepušta izvršno raspolaganje novcem za svakodnevnu potrošnju. Kada im je potreban novac za lične potrebe, polovina žena iz uzorka je prinuđena da ga traži od drugih (uglavnom muških) članova domaćinstva, a trećina za te prilike uspeva da obezbedi svoj lični fond. Ovaj lični novac žene najčešće odvajaju prilikom prodaje poljoprivrednih proizvoda ili radom za druga domaćinstva.
- **Kućni rad, briga o domaćinstvu, deci i starima gotovo u potpunosti su prepušteni ženama.** Podela kućnog rada odvija se po izrazitom patrijarhalnom modelu u kome žene gotovo u potpunosti obavljaju sve poslove vezane za održavanje domaćinstva i porodice. To, uz intenzivni rad u poljoprivredi, postavlja velika radna opterećenja pred žene iz uzorka.
- **Životni stilovi žena su pretežno tradicionalistički, a vrednosne orijentacije patrijarhalne.** Slobodno vreme žene uglavnom provode pasivno, u gledanju TV programa, druženjima i odmoru. Dokolica je uglavnom u funkciji obnavljanja energije za dalji rad. U širem smislu, životni stil ovih žena ukazuje na njihovu podređenost potrebama domaćinstva i poljoprivredne proizvodnje na gazdinstvu. Vrednosne orijentacije žena ukazuju na značajno prisustvo patrijarhalnih vrednosti koje podupiru ovakav životni stil. One su najeksplicitnije oličene u prihvatanju stava da muškarcima više odgovaraju javne uloge a ženama privatne, te da je prirodnije da žene nose brigu o domaćinstvu i porodici.

Navedeni nalazi upućuju na dva osnovna zaključka: položaj žena u statusu pomažućih članova domaćinstva nije sistematski moguće poboljšati bez poboljšanja položaja poljoprivrednih domaćinstava ili poboljšanja uslova zapošljavanja za one koje bi želele da svoj ekonomski status utemelje izvan domaćinstva. Sa druge strane, rodna dimenzija socijalnog položaja ukazuje da je njihov socijalni položaj dodatno nepovoljniji pre svega zbog izraženih imovinskih nejednakosti, isključenosti ili ograničenog učešća u odlučivanju o ekonomiji gazdinstva, ograničenog pristupa prihodima domaćinstva i neravnotežnom raspodelom odgovornosti i aktivnosti vezanih za održavanje domaćinstva i porodice. Može se zaključiti da su žene u statusu pomažućih članova domaćinstva u dvostruko marginalizovane u svom socijalnom položaju – kao pripadnice ruralnih, poljoprivrednih domaćinstava i kao žene unutar ekonomske i porodične organizacije ovih domaćinstava.

7. Preporuke

Na osnovu izloženih nalaza istraživanja položaja žena u statusu pomažućih članova u seoskim poljoprivrednim domaćinstvima, kao i šire analize stanja na tržištu rada, karakteristika ruralnog poljoprivrednog sektora i institucionalno-zakonskog okvira za regulisanje statusa i socijalnih prava ove kategorije, definisane su i osnovne preporuke. Preporuke su izložene prema različitim aspektima položaja, odnosno vrsti problema na koji treba usmeriti dalje mere i aktivnosti.

Iako neposredan cilj ovog projekta nije unapređenje položaja poljoprivrednih domaćinstava, važno je napomenuti temeljni stav da se položaj žena u statusu pomažućih članova domaćinstva ne može značajno niti sistematski poboljšati bez poboljšanja položaja poljoprivrednih i/ili ruralnih domaćinstava u celini.

7.1. Unapređenje evidencija i praćenja položaja ciljne grupe

7.1.1. Potrebno je u popisu stanovništva preciznije definisati različite kategorije unutar poljoprivrednog stanovništva, te pored „aktivnog poljoprivrednog stanovništva koje obavlja zanimanje i individualnih poljoprivrednika (između kojih granica, bar prema definiciji nije jasno) uključiti i kategoriju pomažućih članova domaćinstva kao posebnu kategoriju prema aktivnosti.³³ Postoji opasnost da se određen broj lica u ovom statusu pogrešno klasifikuje u izdržavana lica ili domaćice (kada su u pitanju žene), posebno što prema definiciji izdržavanih lica to mogu biti i osobe koje imaju sredstva za život ali ne u dovoljnoj meri pa ih druga lica izdržavaju (RZS, 2004: 7). Potrebno je uskladiti definiciju sa Eurostat-ovom definicijom, kao i sa definicijom ove kategorije u Anketi o radnoj snazi.

7.1.2. Uprava za trezor Ministarstva ekonomije treba da omogući praćenje i prikazivanje podataka o registrovanim nosiocima gazdinstava prema polu.

7.1.3. Potrebno je podatke o vlasništvu nad zemljom koje evidentira Republički Geodetski zavod pratiti i prikazivati prema polu.

7.1.4. Potrebno je i podatke o poreskim obveznicima, posebno onim koji plaćaju katastarski porez ili porez na osnovu prihoda od poljoprivredne delatnosti pratiti i prikazivati prema polu.

7.1.5. Potrebno je posebno i preciznije pratiti dostupnost različitih oblika socijalne zaštite kod ugrožene ruralne populacije, odnosno predstaviti podatke kako po polu tako i po tipu naselja (grad/selo).

³³ Pokazalo se da je u Velikoj Britaniji, u periodu od 1971. kada je ova kategorija ukinuta iz popisa zbog male zastupljenosti, pa sve do 1992. kada je ona iznova prepoznata u Anketi o radnoj snazi, većina bila svrstavana u neaktivno stanovništvo. Kada je Ministarstvo rada izvršilo procenu prethodnog klasifikovanja stanovništva iz kategorije pomažućih članova domaćinstva i uporedilo sa podacima Ankete o radnoj snazi 1992. godine, ispostavilo se da je prema prethodnim praćenjima tek četvrtina kategorije bila prepoznata kao zaposlena, 11% je bilo svrstano u nezaposlene, dok je 2/3 čak bilo klasifikovano u neaktivna lica (Hakim, 2004: 35).

7.1.6. Potrebno je podatke o zdravstvenim osiguranicima i osiguranicima na penzijsko invalidsko osiguranje (koji još nisu stekli uslov za penziju, kao i oni koji su primaoci penzija) pratiti po polu.

7.1.7. Podatke o registraciji gazdinstava, vlasništvu nad nepokretnostima, poreskim obveznicima, zdravstvenim i PIO osiguranicima trebalo bi prikazivati u redovnim statističkim izveštajima (poput Statističkog godišnjaka) deagregirano prema polu.

Preciznije praćenje poljoprivrednog stanovništva prema polu treba da omogući i bolje targetiranje pri sprovođenju mera iz nadležnosti različitih ministarstava.

7.2. Unapređenje relevantnog institucionalnog okvira

7.2.1. U cilju boljeg koordiniranja različitih mera i aktivnosti bilo bi poželjno formiranje interesornog tela ili dela pojedinačnog nadležnog ministarstva kao što je Ministarstvo poljoprivrede ili Ministarstvo rada i socijalne politike, koje bi se bavilo različitim pitanjima koja se odnose na kategoriju poljoprivrednika i u okviru toga i ovom specifičnom grupom. Tako bi na jednom mestu bili uvezani svi elementi koji su bitni za poboljšanje položaja ove grupe.

7.2.2. Značaj uređivanja i ažuriranja i usklađivanja katastra nepokretnosti već je prepoznat od strane relevantnih institucija, a pre svega Republičkog geodetskog zavoda. Međutim, dugotrajnost i složenost ovog procesa onemogućava efikasnije reforme u svim onim oblastima u kojima se zemlja i druge nepokretnosti uzimaju kao osnova za statute i prava. Zbog toga je važno pospešiti proces uređivanja i ažuriranja katastra nepokretnosti.

7.2.3. Potrebno je da Ministarstvo za poljoprivredu u procesu registracije poljoprivrednih gazdinstava podstiče registrovanje gazdinstva na žene, posebno u uslovima kada su muški članovi zaposleni izvan gazdinstva. Istraživanje je već ukazalo na spremnost da se na žene registruju gazdinstva u izvesnom broju domaćinstava u kojima su muškarci zaposleni.

7.2.4. Potrebno je podstaći formiranje lokalnih komisija za rodnu ravnopravnost na nivou opštine, kao i njihovo angažovanje na unapređenju položaja žena sa sela u statusu pomažućih članova domaćinstva.

7.2.5. Potrebno je da Ministarstvo zdravlja sagleda veličinu problema među ženama na selu, pre svega u pogledu njihovog nezadovoljavajućeg obuhvata zdravstvenim osiguranjem, kao i da definiše odgovarajuće mere kojima bi se broj žena bez zdravstvenog osiguranja doveo bar na nivou u opštoj populaciji.

7.2.6. Potrebno je da Ministarstvo rada i socijalne politike sagleda težinu problema u pogledu regulisanja penzijsko-invalidskog osiguranja kod ove grupe (čak 93% žena ne uplaćuje ovo osiguranje) i da pronađe rešenja koja će u datim uslovima podstaći žene na regulisanje ovog oblika osiguranja. Potrebno je uraditi analizu po godinama i pronaći adekvatne mere za one žene koje i kada bi sada krenule da uplaćuju penziju ne bi stigle da ostvare pravo na penziju.

7.3. Unapređenje zakonskog okvira i drugih propisa kojima se uređuju oblasti od značaja za položaj ciljne grupe

7.3.1. Potrebno je što pre doneti zakon o rodnoj ravnopravnosti i niza podzakonskih akata koji bi na obuhvatan način regulisali pitanja ravnopravnosti polova.

7.3.2. Potrebno je razmotriti mogućnosti da se izmenama u Zakonu o penzijsko-invalidskom osiguranju definišu povoljniji uslovi za uplaćivanje osiguranja pomažućih članova domaćinstva, tako da se stimuliše da svaki član uplaćuje ovo osiguranje, a ne da zbog visine iznosa pomažući članovi odustaju od ovog osiguranja, očekujući u budućnosti eventualno porodičnu penziju.

7.3.3. Potrebno je prilikom donošenja novih ili izmena i dopuna postojećih zakona sistematski sprovesti procenu efekata regulativa na položaj žena u statusu pomažućih članova.

7.3.4. Potrebno je što pre doneti novi zakon o zadrugama kako bi se obezbedili odgovarajući mehanizmi podrške razvoju ženskog zadrugarstva.

7.3.5. Potrebno je što pre usvojiti novi Zakon o radu kojim bi se podstakli fleksibilni oblici zapošljavanja kao moguće rešenje unapređenja zapošljavanja žena u statusu pomažućih članova domaćinstva.

7.3.6. Prilikom donošenja novih zakona potrebno je voditi računa o rodnom aspektu problema i donositi rodno senzibilne zakone. Takoše i postojeće zakone treba usaglasiti sa kriterijumima rodne ravnopravnosti.

7.4. Poboljšanje položaja u sferi rada

Zbog složenosti problema i razlika u spremnostima žena iz ciljne grupe da se uključuju u različite oblike rada, potrebno je simultano podsticati različite forme unapređenja radnih aktivnosti i statusa počev od formalizovanja samostalne poljoprivredne aktivnosti i već predloženog stimulisanja registrovanja žena kao nosilaca gazdinstava, preko ohrabrivanja na samostalne radne projekte unutar gazdinstva, do različitih oblika radnog angažovanja izvan gazdinstva kroz zapošljavanje, uključivanje u zadrugu ili započinjanje samostalnog posla.

7.4.1. Potrebno je razmotriti institucionalna rešenja koja bi omogućila da žene u statusu pomažućih članova registrovanih poljoprivrednih gazdinstava dobiju pristup programima podrške kao i nosilac gazdinstva. Ovime bi se stimulisalo da u okviru ekonomije gazdinstva one mogu da razvijaju male autonomne segmente specijalizovane proizvodnje i time jačaju svoj ekonomski položaj i položaj moći u domaćinstvu. Postojanje mogućnosti da pristupe ovim programima podrške već može značajno da osnaži njihove radne potencijale, i spremnost da razvijaju svoje ideje o delimično autonomnom poslu unutar gazdinstva. Time bi snažile i ekonomiju celokupnog domaćinstva. Podsticanje na relativno samostalnu proizvodnju unutar gazdinstva predstavljalo bi pogodniju formu nego klasično preduzetništvo i samozapošljavanje za mnoge žene koje nisu pokazale spremnost da se radno angažuju izvan gazdinstva. Na ovaj način, one bi ostale značajno vezane za svoje gazdinstvo, ali bi istovremeno imale i veću autonomiju unutar organizacije rada na gazdinstvu.

7.4.2. Potrebno je pažljivo izraditi i primenjivati mere prevencije za zaposlene žene koje su u riziku da kao tehnološki višak ostanu bez posla i pređu u status pomažućih članova domaćinstva. Zbog iskustava žena koje su ostale bez posla i dospеле u status pomažućih članova kao jedinog preostalog rešenja, potrebno je posvetiti posebnu pažnju tokom procesa privatizacije i restrukturiranja preduzeća. Pokazalo se da je čak 44% žena bilo zaposleno, ali da kada je dospelo u status pomažućeg člana, motivacija za izlazak iz tog statusa postaje sve slabija. Zato je važno da se za

žene kojima pretila opasnost da će postati tehnološki višak pravovremeno, preventivno, kreiraju odgovarajuće mere kako bi se bolje snašle na tržištu rada i ostale u statusu zaposlenih.

7.4.3. Potrebno je podržati i uključiti u programe aktivnog zapošljavanja žene iz ciljane grupe koje žele da se zaposle izvan gazdinstva. Značajan broj žena u statusu pomažućih članova (1/4) želi da se zaposli izvan domaćinstva. Mali broj ovih žena učestvovao je u programima zapošljavanja (6%). Veoma je važno da se programi aktivnih mera zapošljavanja profilisu na odgovarajući način tako da precizno targetiraju žene koje su zainteresovane i kojima su ovi programi potrebni, kao i da im daju odgovarajuće znanje i veštine koji mogu biti efektivni u realnom lokalnom kontekstu.

7.4.4. Potrebno je posebnu pažnju posvetiti potencijalu za zadrugarstvo koji je ustanovljen među ženama iz uzorka. Polovina žena je iskazala spremnost da se uključi u neki vid zadrugarstva. Istovremeno, samo 14% tvrdi da je informisano o mogućnostima osnivanja zadruge. Aktivnosti usmerene na podršku zadrugarstvu treba da budu usmerene u nekoliko pravaca:

- Potrebno je dublje ispitati upravo sklonosti žena ka zadrugarstvu, kao i uslove pod kojima bi se uključile u ovaj vid socijalnog preduzetništva.
- Potrebno je detaljno i sistematski informisati žene o prednostima zadrugarstva, proceduri osnivanja zadruge, poreskim obavezama.
- Potrebno je ispitati lokalne potrebe i mogućnosti za osnivanje socijalnih kooperativa koje bi u ruralnim sredinama trebalo da ponude inače oskudne ili nedostajuće socijalne usluge poput brige o starima, invalidima, deci. Uz već prepoznate mogućnosti osnivanja ovih zadruge u oblasti ruralnog razvoja i poljoprivrede, ovo bi mogla biti značajna tržišna niša.
- Potrebno je institucionalno i programski jačati organizacije koje se bave ruralnim razvojem i pružaju podršku zadrugarstvu, pre svega zadružne saveze.

7.4.5. Uprkos tome što se pokazalo da je relativno mali broj žena iskazao spremnost za preduzetništvo, ovu grupu ne treba zanemariti. Potrebno je pojačati podršku ženama da se više usmeravaju na samozapošljavanje i preduzetništvo. Važni oblici podrške bili bi garancijski fondovi i biznis inkubatori za žensko preduzetništvo.

7.5. Podizanje svesti o pravima žena i mogućnostima unapređenja položaja

Različite programe edukacije treba profilisati tako da odgovaraju posebnim podkategorijama žena u zavisnosti od njihove starosti, obrazovanja, bračnog statusa, radnih skustava, aktuelnog radnog statusa i radnih spremnosti.

7.5.1. Potrebno je u ruralnim sredinama obezbediti ponudu obrazovnih programa koji bi doprineli podizanju znanja i veština žena a koji bi odgovarali potrebama, uslovima date sredine i karakteristikama lokalne populacije (učenje jezika, umetničkih kurseva, učenje rada na računaru, opismenjavanje itd.).

7.5.2. Potrebno je informisati žene o značaju vlasništva nad nepokretnostima, njihove uknjižbe, kao i procedurama kojima to mogu da učine.

7.5.3. Potrebno je podizati svest o značaju da se položaj poljoprivrednice formalizuje, kako bi njihov položaj bio ekonomski sigurniji i omogućio direktan pristup socijalnim pravima.

7.5.4. Potrebno je informisati žene o značaju i mogućnostima ostvarivanja zdravstvenog osiguranja.

7.5.5. Potrebno je podizati svest o značaju penzijsko-invalidskog osiguranja i informisati žene o mogućnostima regulisanja ovog oblika osiguranja.

7.5.6. Potrebno je podizati svest žena o značaju veće ekonomske samostalnosti i inicijativnosti, bilo da je reč o samostalnim segmentima proizvodnje unutar gazdinstva, o zadrugarstvu, preduzetništvu ili zapošljavanju u preduzećima.

7.5.7. Potrebno je rodno senzibilisati sudije kako bi u ostavinskim procesima na adekvatan način vodili računa o interesima žena pri nasleđivanju imovine.

7.5.8. Potrebno je informisati stručnu i širu javnost o položaju seoskih žena u statusu pomažućih članova domaćinstva, ne bi li se položaj i problemi ove grupe učinili vidljivijim i time podstakle mere unapređenja njihovog položaja.

Navedene preporuke, predstavljaju samo deo mogućih pravaca akcije uočenih na osnovu analize u okvirima ovog dokumenta i svakako ne iscrpljuju aktivnosti i mere potrebne za unapređenje položaja žena pomažućih članova domaćinstva. One su namenjene svim akterima zainteresovanim i/ili uključenim u pitanja rodne ravnopravnosti u ruralnim sredinama, bilo da je reč o nosiocima državne politike kojima izložene smernice mogu pomoći u daljim reformskim naporima, bilo da je reč o akterima civilnog sektora koji u ovoj oblasti ima izuzetno značajnu ulogu promovisanja, zagovaranja, lobiranja, pa i sprovođenja projekata vezanih za neposredno osnaživanje ekonomskih resursa i aktivnosti žena na selu.

Literatura:

Arandarenko, M. (1997) *Tržište rada u tranziciji: Nastajanje industrijskih odnosa u Srbiji*, Doktorska disertacija, Ekonomski fakultet Beograd

Babović, M. (2007) *Položaj žene na tržištu rada u Srbiji*, UNDP, Beograd

Babović, M. (2005) „Ekonomске strategije domaćinstava u post-socijalističkoj transformaciji Srbije“, u Milić, A. (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, ISIFF, Beograd: 239-275

Blagojević, M. (2002) „Žene i muškarci u Srbiji 1990-2000: urodnjavanje cene haosa“, u Bolčić, S, Milić, A. (ur.) *Srija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*“, ISIFF, Beograd: 283-314.

Bogdanov, N. (2007) *Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija*, UNDP, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, Beograd

Bolčić, S. (2004) „Post-socijalistička transformacija i nove radne orijentacije: Srbija 1990-2003.godine“, u Milić, A. (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd, ISIFF: 111-150

Commettee on the Elimination of Discrimination against Women (2007) *Concluding Comments of the Commettee on the Elimination of Discrimination against Women: Serbia*

Commission of the European Communities (1998) *Labour situation and strategies of farm women in diversified rural areas of Europe*

Commission of the European Communities (2000) *Women, active in rural development*

Cvejić, S. (2002) „Neformalna privreda u post-socijalističkoj transformaciji: siva ekonomija u Srbiji 90ih“, u Bolčić, S., Milić, A. (ur.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, ISIFF, Beograd: 123-140

Cvejić, S. (2006) *Korak u mestu*, ISIFF, Beograd

Flaquer, Luis (2000) „Family Policy and the Welfare State in Southern Europe“, Institut de Ciències Polítiques i Socials, Barcelona

Hakim, Catherine (2004) *Key Issues in Women's Work: Female Diversity and the Polarisation of Women's Employment*, The Glass House Press, London

Korać, M. (1991) *Zatočenice pola*, ISIFF, Beograd

Krstić, G.. et al.(1998) Analiza sive ekonomije u SR Jugoslaviji sa procenama za 1997. i preporukama za njenu legalizaciju. Beograd: Ekonomski institut - izveštaj.

Milić, A. (2004) „Transformacija porodice i domaćinstava – zastoj i strategija preživljavanja“, u Milić, A. (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd, ISIFF::321-324

Milić, A. (1994) *Žene, politika, porodica*, Institut za političke studije, Beograd

Ministarstvo rada i socijalne politike Republike Srbije, *Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje ravnopravnosti polova*, 2008

Mitrović, M. (2002) „Srpsko selo i poljoprivreda između preživljavanja i razvoja“, u Bolčić, S, Milić, A. (ur.) *Srija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*“, ISIFF, Beograd:195-213.

Momčilović, J. (2006) *Položaj žena na tržištu rada u Srbiji – ekonomski aspekt*, UNDP, 2006.

Rajković, Ljubica, (2002) *Porodica i položaj žene u ruralnoj Srbiji*, <http://www.awin.org.yu/srp/arhiva/elbiblioteka.htm>

Jelena Pešić, *Retradicionalizacija društva Srbije krajem osamdesetih i početkom devedesetih*, Diplomski rad, Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd, 2004.

Pešić, Vesna (1977) „Društvena slojevitost i stil života“, u Popović et al., *Društveni slojevi i društvena svest*, Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd: 121-196

Rajković, Ljubica, (2002) *Porodica i položaj žene u ruralnoj Srbiji* <http://www.awin.org.yu/srp/arhiva/elbiblioteka.htm>

Republički zavod za statistiku (2008) *Izveštaj iz Ankete o životnom standardu za 2007*

Republički zavod za statistiku (2008) *Izveštaj iz Ankete o radnoj snazi za 2007*

Republički zavod za statistiku (2007) *Izveštaj iz Ankete o radnoj snazi za 2006*

Republički zavod za statistiku (2006) *Izveštaj iz Ankete o radnoj snazi za 2005*

RZS, Anketa o potrošnji domaćinstava – nacrt metodološkog materijala, 2005

Republički zavod za statistiku (2005) *Izveštaj iz Ankete o radnoj snazi za 2004*

Republički zavod za statistiku (2004) *Poljoprivredno stanovništvo*, podaci iz popisa 2002, knjiga 7.

EUROSTAT, *EU Labour Force Survey Principal Results 2005*, Statistics in focus, 13/2006

Stojanović, B. (2006) „Tržište rada u Srbiji: 1990-2005“, *Sociološki pregled* No.1: 3-33

Vlada Republike Srbije, (2003) *Strategija za smanjenje siromaštva*

Vlada RS (2003) *Nacionalna strategija zapošljavanja*

Vlada RS (2008) *Nacionalna strategija održivog razvoja*

Vlada Republike Srbije, Uredbe o registru poljoprivrednih gazdinstava, Službeni glasnik RS 45/04; 139/04; 71/05; 113/07

Vogler, C., (1994) "Household Time Allocation and Women's Labour Force Participation", u Anderson, M., Bechhofer, F. & J. Gershuny (eds.) (1994) *The Social and Political Economy of the Household*, Oxford: Oxford University Press : 198-225

Zakon o penzijsko-invalidskom osiguranju, Službeni glasnik RS 34/03

Zakon o zdravstvenom osiguranju, Službeni glasnik RS 107/05

Zakon o obaveznom socijalnom osiguranju, Službeni glasnik RS 84/2004, 61/2005, 62/2006

Zakon o porezu na prihod građana, Službeni glasnik RS 24/2001, 80/2002, 135/2004, 62/2006 i 65/2006

Zakon o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana, Službeni glasnik RS 36/91, 79/91, 33/93, 53/93, 67/93, 46/94, 48/94, 52/96, 29/01, 84/04 i 115/05.